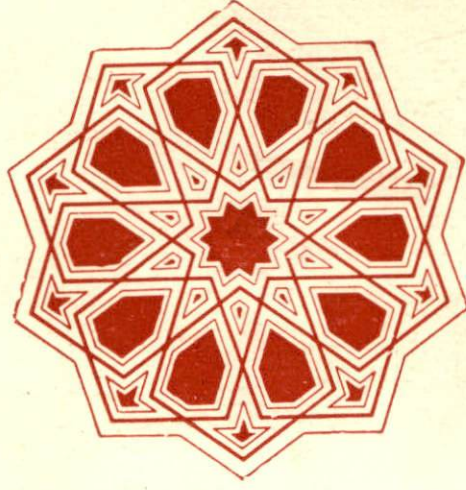

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

III-IV

1954

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 5 4

Yıl: 1954

Cilt : 3, Sayı: III-IV

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

III-IV

1954

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA

1 9 5 4

İ Ç İ N D E K İ L E R

BALTACIOĞLU, İSMAYIL HAKKI : <i>Allah</i>	1
SCHIMMEL, PROF. DR. ANNEMARIE : <i>Sema'-ı Semavi</i>	19
SCHIMMEL, PROF. DR. ANNEMARIE : <i>Garbın Mevlâna Görüşü</i>	27
YURDAYDIN, DR. HÜSEYİN GAZİ : <i>İslâm Resminin Menşeleri ve Başlangıçları</i>	31
ORAL, M. ZEKİ : <i>Ahi Ahmet Nahçıvani Vakfiyesi</i>	57
SCHIMMEL, PROF. DR. ANNEMARIE : <i>Din'de Sembolün Fonksiyonu Nedir?</i>	67
DOĞAN, LÜTFİ - YAŞAR KUTLUAY (çev.): <i>Hasan Basri'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a mektubu</i>	75
POLIAK, A. N. (çev. BAHRIYE ÜÇÖK) : <i>Samî Doğunun Araplaştırılması</i>	85

BİBLİYOGRAFYA :

KÖYMEN, DOÇ. DR. MEHMET ALTAY : <i>Gök Türk Kağanlığı adlı bir yazı münasebetile bazı mülâhazalar</i>	103
SCHIMMEL, PROF. DR. ANNEMARIE : <i>Numen. International Review for the History of Religions</i>	119
ALFRED BERHOLET : <i>Wörterbuch der Religionen</i> (Prof. Dr. Annemarie Schimmel). 1	122
TAHSİN ÖZ : <i>Topkapı Sarayında Fatih Sultan Mehmet II.ye ait eserler</i> (Dr. Bahadeddin Ögel).....	123

SAMÎ DOĞUNUN ARAPLAŞTIRILMASI

Yazan : A. N. POLIAK

Çeviren : ASİSTAN BAHRİYE ÜÇÖK

Ortaasya'dan gelen Türkler'in Kafkasya'yı, Volga bölgesini ve Küçük Asya'yı türkleştirmeleri, İtalya'dan Fransa ve İspanya'nın İslâmlaştırılması gibi İslâmlığın ilk yüzyıllarında Arabistan'dan gelen Arap fatihlerinin de bugün arapça konuşan ve Acem körfezinden Atlas Okyanus'una kadar uzanan bölgeyi araplaştırmaları veya dillerini buralardaki ülkelere kabul ettirmeleri tarihin ve hele İslâm tarihinin en dikkate değer etnik değişikliklerinden birisini teşkil etmektedir. Bundan ötürü A. N. Poliak'ın Revue des Etudes Islamiques'in 1938 yılı I. sayısında ve 35-63. sayfalarda yayınlanmış olan "l'Arabisation de l'Orient semitique" adlı makalesini dilimize çevirmeği faydalı bulduk.

GİRİŞ

Biz bu makalede, ahalisi arapça konuşmadığı ve Müslüman fethine kadar geçen zamanda Arap farzedilmediği hâlde, sonradan Arap olan ülkelerin nasıl araplaştığını anlamayı deneyeceğiz. Müslüman fethi sırasında bu bölgenin hâlini karakterize etmek için kullandığımız "Samî Doğu" terimi şunu göstermeğe yarar ki, umumiyetle araplaştırma, halkın çoğunluğu değilse bile hiç olmazsa büyük bir kısmı gramer ve hususiyle kelime bakımından araplarınkine benzeyen bir dili konuşmakta olan ülkelerde başarı sağlamıştır. İran ve Müslüman İspanya gibi diğer bölgelerde arapçanın hâkim zümre tarafından tek edebiyat dili olarak uzun zaman kullanılması büyük halk kütlesini asla araplaştıramamıştır. "Samî Doğu" da iki ayrı kısma bölünmek gerekir : a) Halkın çoğunluğu samî diller konuşan ülkeler (bugünkü Arap Asya). Bu eski samî halkın samî olmayan ülkelerde kurmuş oldukları koloniler (Yahudiler, Kürdistan Asurları, Etiyopya'nın güney-samî kabileleri) araplaşmaktan kurtuldular. Fakat bu kolonileri kurmuş olan asıl samî ülkenin halkı Arap dilini aldılar ve bunların çoğunluğu Müslüman oldular ¹. b) Halkın büyük bir çoğunluğu hamî bir dil ve oldukça hatırı sayılır küçük bir kısmı da samî diyelekler konuşan iki ülke : Mısır (Nil vâdisinin doğusunda "Arap çölü", Suriyeli göçmenlerin kolonileri !) ve Afrika'nın yüzyıllarca Kartacalıların nüfuzu altında bulunmuş olan kuzey bölgeleri ². Bir üçüncü hamî-samî ülke olan Habeşistan Müslüman istilâsından (ve bunun sonucu olarak da araplaşmaktan) coğrafi sebeplerden ötürü kurtuldu. Orada bile, arapça, islâmlaşmış kabilelerin edebî dili hâline geldi.

¹ Araplaşmış Yahudilerin islâmlaşması misalleri olarak bk. Abû Yûsuf, kitab al-ĥarâc, H. 1346 basımı S. 157, 213-214, 217, 245 ; İbn Tagrî Birdî, Nucûm, Juynboll basımı, I., s. 647 ; II., s. 184 ; Popper basımı, VI, s. 546 ; al-Manhal aş-şafi, I (Paris yazması, 2068) y. 171 ; III (Paris yazması, 2070) y. 51, 89 ; İbn Hâllikân, vafayât al-a'yân, I, s. 113 ; II, s. 117, 443 ; İbn Hâcar, ad-Durar al-Kâmina, IV, s. 380, 395-396-397, 483 ; al-Makrîzî, itti'az al-ĥunafa' (Karmat hareketinin ve Fatimia sülâlesinin "yahudi" menşei hakkında) ; az-zahabi, Züval al-İslâm, II, s. 187 ; İbn İyâs, H. 1311 basımı, II, s. 288 ; Kahle basımı, IV, s. 481, 1. 19 ; V, s. 438-439 ; a-Sahâvî, al-Zav al-lâmi', III, s. 180-181, X, s. 292.

² Bu nüfuz olmaksızın Libya'nın, Tunus'un ve Cezair'in araplaşmasını anlamak imkânsızdır, çünkü XI. yüzyıldan önce Arap kolonları orada bir şehirli azınlığı olmaktan ileri gidememişlerdi ve Berber kabileleri gerek nüfus bakımından gerek kültürel durum bakımından XI. yüzyıl göçmenlerinin (Banû Hilâl) çok üstünde idiler. Berber kabilelerinin birisi (çoğunluğu) Kenai diğeri de Ĥimyarî (—Kenai olmayan) olmak üzere iki gruba ayrıldıkları hakkındaki rivayet, yavaş yavaş arablaşmış olan Puno-Berber bir takım melez diyeleklerin mevcut olduğunu gösterir gibidir (aṭ-Ṭabar, I, s. 516 ; bk. İbn Faḫîh al-Hamazânî, Kitâb al-Buldân, 1885 basımı, s. 83 ; al-Mas'ûdî, Murûc az-zahab, III, s. 241. vsr.).

Bir millet veya ülkenin kendi dilinde, komşularının kendisine vermiş oldukları addan bambaşka bir adla adlandırılmış olması (Deutschland- Allemagne, Suomi-Finlande gibi) yolundaki çok yaygın bulunan acap hâl millet adlandırılmalarının gelişmesini incelemekte önemli bir engel teşkil eder. Müslüman fethi devrinde ancak fatihlerin az sayıdaki atalarını ifade eden Arap teriminin nasıl olup da fethedilen ülkeler halkının ağzında kendi öz milletlerinin adı hâline geldiğini anlamak istersek, incelememizi yalnız ve yalnız yerli kaynaklara dayamamız gerekir. Bu hususta, Memlûklar'ın bir Türk diyeleği konuşmuş, kendilerini "Türk" diye göstermiş, Arap dilini konuşmayı ve yerli asıldan olmayı aşağılık işareti saymış olmalarına rağmen Osmanlı kaynaklarının onlara gene de "Arap" demiş³ ve Ortaçağ Avrupalı'larının bütün Müslüman ülkelerini "Sarrasin" diye kabul etmelerine karşılık XVII. ve XVIII. yüzyılın batılı seyyahlarının etnik ayrımları ifrata vardırıarak Arap adını ancak "Bedeviler"⁴ için kullanmış olmalarına işaret etmek yeter. Ne yazık ki eski Araplarla ilgili birçok metinler asla kendilerine bu adı vermeyen kimseler tarafından yazılmışlardır⁵ ve biz iyice biliyoruz ki çağdaş greko-romenler tarafından Arap diye adlandırılmış olan halklar bazan Arap geleneğinde tipik Arap olmıyanlar (Nabathular) gibi anılmışlardır ; bazan de bunlar saf kan Arap diye gene Arap geleneğinde anılmışlarsa da kendi öz edebiyatlarında hiçbir suretle kendilerine bu adı vermezler (Güney-Arabistan yazıtlarının müellifleri). Hiç olmazsa yalnız yerli kaynaklar kullanabildiğimiz devirler için, yani İslâmiyetin doğuşundan beri, bu fırsattan faydalanmak vazifemizdir.

I.

Müslüman istilâsından hemen sonra "Arap" terimi, Arap Yarımadasının yerli kabilelerinin üyelerini ifade ediyordu ; bu üyelerin (veya kabilelerin orada oturmaları veya başka bir ülkeye yerleşmiş iseler, orada Arap menşelerinin hâtıralarını muhafaza etmeleri yeterdi. Yarımada da oturmak veya Arap diyeleği kullanmak, eğer bahse konu olan insanlar başka bir ülkeden gelme göçmenler ise, bu göç birçok yüzyıllar önce de olmuş olsa Arap sayılmak için yeter delil değildiler, Buna karşılık başka bir ülkede yüzyıllarca oturmak bir Arab'ı Arablık'dan çıkaramazdı. Irak'daki Beni Taglib kabilesi her ne kadar Hristiyan ise de, Ehl-i Kitab olarak değil Arap olarak kabul edildiği hâlde⁶, Filistinli menşelerinin hatırasını muhafaza eden Hicaz'ın Yahudî kabileleri

³ Bk. L. Forrer, Die Osmanische Chronik des Rustem pascha, Leipzig, 1923.

⁴ Bk. De La Roque, Voyage dans la Palestine, fait par ordre du roi Louis XIV, Amsterdam, 1718, Cebel-i Şarmel bedevî emirliği hakkında (1664'de) : "Emir'in milis kuvvetlerini teşkil eden Araplar'dan başka Hristiyanlar ve Mağribliler vardır, bunlar Şarmel'in köylerinde oturur, toprakları işler ve mahsullerini alırlar" (s. 108).

⁵ 'RB teriminin (bunun ibrancası olan 'BR terimi Haupt'un göstermiş olduğu gibi bir yer değiştirmiş şekle benzemektedir) başlangıçta, Schloezer'den beri Batı ilim aleminin "Samiler" diye adlandırdığı etnik topluluğun (bilindiği gibi kitab-i mukaddesde bu terim Elamlıları ve Lidyalıları içine aldığı hâlde Kenaileri içine almadığından etnik bir ad değildir) adı olduğu ve bu topluluğun bir kısmının özel bir millî hisse sahip olan organize bir devlet kuracak şekilde her gelişmesinde bu genel anlamdaki terimin organize olmamış ve yaşayış tarzları daha eski olan kavimleri ifade ettiği yolundaki ihtimal ihmal edilmemelidir. Bir benzeri de "Türkmen" kelimesinin tarihinde görülen bu gelişme eski zamanlarda "Araplar" kelimesinin bazan genel olarak Samî göçebelere, bazan da özel ve ayrı kabileleri ifade etmiş olması vakiasını da izah edebilir (bk. Asur ve Yemen yazıtları). Bu hâl ve arapçada "RB="BR fiili" düşüncüyü anlaşılır kelimeler ile izah etmek" (Bk. ibrancada HBR, DBR, BRR verberlerine) demek olduğuna göre Arap filologlarının bu etnik terimin "barbarların, 'acem, aksine anlaşılır bir dil konuşanlar" demek olduğu yolundaki iddiaları hakikaten uzak değildir. Tâc al-'arûs, I, s. 371, r. 8 = İbn Mansûr, lisan al-'Arab, II, s. 75, r. 7-8 ; her ikisinde 'arabi ve mu'rib terimlerinin aynı şey olmadığını işaret etmeği adeta vazife bildirmişlerdir.

⁶ Abû Yûsuf, s. 144, s. 17; sat. 161, s. 7. "ahl al-kitâb" teriminin buradaki kullanılışı burada hâlâ monoteist bir dinin kabulünün kendisinin gönderilmiş olduğu bu şehrin (şarya) sakinleri (ahl, umma,

Arap sayılmıyorlardı. “Arap” terimi modern anlamıyla ne bir tâbiyete alma, ne de bir tâbiyetten çıkarma anlamını içine almadığına göre bir millet adı değildi : Arap kabilelerinin efendileriyle birlikte göçebelik eden ve Yarımada’da oturan mevâlisile bile Arap olamıyorlardı ⁷. Bu terim irkî bir terim de değildi : Araplar kendilerine Samîlerin üç farklı kolundan çıkmış nazarıyla bakıyorlardı : Eskiden beri hususî kabileler tarafından (’Âd, Tamûd, İmlik, Curhun vsr.) temsil edilmiş olup artakalanları diğer iki kol ⁸ tarafından temessül edilmiş olan Aramîler, Kahtânî’ler (Yemenli) ve Ma’addî’ler (’Adnânî, İsmâilî). İslâm hukuku edebiyatında bu kolların mensuplarının hukukî durumları arasında hiçbir fark bulmuyoruz ; filolog ve tarihçilere gelince, her nekadar onlar “hakîkî Araplar” ile “Araplaşmış Araplar” ı bazen ayırırlarsa da birinci deyim çok kere yalnız Aramî kolu için kullanırlar ⁹. Bununla beraber Suriye Aramîleri’nin Arap olmadıklarını ve Arabistandaki Aramî olmayanların ise Arap olduklarını iddia ederler. Şu hâlde biz bu ayrımı hiç olmazsa İslâm’dan önce Arap teriminin oldukça uzun bir gelişme kaydetmiş olmasının müphem bir hatırası olarak görebiliriz. Aynı şekilde göçebe hayatı Araplar’ın karakteristik bir durumu sayılmaz ¹⁰; ama onların yalnız iptidâî ve en yaygın durumları olarak kabul edilirdi ¹¹. Abbasî ihtilâlindeki önceki bir Müslüman için Araplar irsî, içtimaî bir *Kast* idiler; bu Kasta mensup olmak imtiyazlar kazandırır ve vazifeler yüklerdi. Bu *Kast* müşterek bir şecere ile değil fakat müşterek bir menşeh mahalli ile birleşiyordu. Arap Yarımadası toprakları, Arap olmıyanlar tarafından iskân edilmiş ve işlenilmiş olsa bile Arap toprağı (arż al-’arab, al-arż al-’arabiya) sayılırdı, halbuki Yarımadanın dışında Araplar tarafından elde edilmiş ve işletilmiş topraklar bu kategoriye girmezdi. Bu kastın birliğini meydana getiren toprak, *Kast* için bir arż al-’haram ¹² idi.

Arap *Kast*’ının hukukî durumu aşağıdaki şekilde özetlendirilebilir : a) Bu *Kast*’ın üyeleri, kendilerini bir imparatorluğun efendileri hâline getiren bu dine karşı hususî vecibelere sahiptirler ¹³. Arap olmıyan müşrikler cizye vermek şartıyla Müslüman devleti tarafından müsamaha görebilirler ¹⁴, halbuki müşrik Araplar için islâmlaşmak bir vazifedir, öyleki bu vazifeyi yerine getirmemek ergin erkeklerde ölümle, kadınlara

milli) için bir *mecburiyet* olduğu yolundaki Muhammed’in iptidâî doktrinin tesiri altındadır (bk. bu şehirler için “R. E. İ., 1936, s. 249 ; orada 4. nottaki “V” i “IX” olarak düzeltmek gerekmektedir).

⁷ Abû Yûsuf, s. 52, Sat. 13. Tac al-arûs, I, s. 371, Sat. 22—Lisân al-’arab, II, s. 75, Sat. 24.

⁸ Murûc az-zahab, III, s. 223-4 ; tâc al-’arûs, I, s. 371, Sat. 19.

⁹ Bk. msl. tâc al-’arûs, I, s. 371, Sat. 17-19.

¹⁰ “a’rab” (Bedeviler) terimi Arap filologları tarafından ‘arab’ın cemi olarak kabul edilmediği gibi Arab göçebelere verilen özel bir ad olarak da kabul edilmemiştir (Tâc al-’arûs, I, s. 371, Sat. 13-14, 22—Lisân al-’Arab, II, s. 75, Sat. 17-18, 24). Bununla beraber modern arapçacılar ‘arab teriminin iptidâî mânasının “Bedevî” demek olduğunu düşünmektedirler (bk. Pauly-Wissowa, orada bu imkân tartışmaya yer bırakmıyan bir gerçek olarak gösterilmektedir) ; hâlbuki a’râb terimi daha çok etnik addan müştak bir kelimeye benzemektedir, tıpkı şimdi Kafkasya’da “Türkmenler” teriminin fakir ve cahil çoban kabileleri ifade etmesi gibi (bk. W. Barthold, 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, s. 191 ; Turkmeniya adlı Rus mecmuasında, I, 1929, s. 42). Orada da etnik adın özel bir şekli olan “Tarâkima” içtimaî bir terim hâline gelmiştir.—İbranca ‘araba kelimesinin” “Arab” la hiçbir ilgisi yoktur çünkü bu kelime Bedeviler’in oturdukları yaylaları değil bunların yalnızca geçtikleri kuru ırmaklı vâdileri ifade etmektedir (bk. ‘araba “ırmak söğüdü”, ve arapçada ‘araba “ırmak”, ‘şafşaf” kuru vâdi”, ‘şafşaf “söğüdü”).

¹¹ Abû Yûsuf, s. 16, Sat. 6 : “al-a’râb asl al-’arab”. Şehirli araplar bu vakıayı kendi *Kast* gururlarını okşayacak bir şekilde izah etmekte müşkülât çekmekte idiler (bk. Murûc az-zahab, III, s. 243-6).

¹² Bk. Abû Yûsuf, s. 69, 72, 82, 143.

¹³ Abû Yûsuf, s. 39, Sat. 10-12 : “biz Araplar tahkîr edilmiştik, diğerleri bizi hakîr görüyorlardı ve biz onları hiç de hakîr görmüyorduk ; işte ozaman Allah bize bizden bir peygamber gönderdi ve vâitlerinden biri de bizim bu ülkeyi feth ve mağlup edeceğimiz oldu”.

¹⁴ Abû Yûsuf, s. 70, 79, 153-154.

ve çocuklarda ise esaretle cezalandırılır¹⁵. Hristiyan ve Musevî Araplar dinlerini muhafaza edebilirler¹⁶, fakat iktidar onları islâmlaştırmak için bütün gayretini sarf etmeğe mecburdur¹⁷ eğer bunlar Arap değillerse bunu yapmaması gerekir. b) Esirlik ve kolonluk Araplar için bir bedbahtlık veya ceza addedilen geçici bir durumdan başka birşey değildir¹⁸ halbuki aynı durum, birçok eyaletlerde, Arap olmıyan halk için daimî bir hukukî durum olabilir. Fatihlerin Arap köylülerle karşılaştıkları Irak'da¹⁹ yalnız Arap olmıyanlar ('ulüc) yarı serf olarak işledikleri toprağa bağlandılar²⁰. Aynı şekilde "Arap toprağı" haraç vergisine²¹ uyruk tutulamazdı ; bu toprağı ellerinde tutanların ödediği öşür bir toprak vergisi değil, şahsî bir vergi idi²². c) Fethedilen yabancı ülkelerdeki askerî garnizonların (=amşâr) ihtiyacı için yalnız Araplar askere alınır ve böylece bunlar her yıl yıllık ('atîyât) ve her ay da ayn ve para (arzâk) alanların hemen hemen tümünü teşkil ederlerdi²³. Arap kabilelerinin Arap olmıyan mevalisi umumiyetle piyade olarak savaşa katılırlardı ; ama bunlardan her birinin ganimet payı Arap süvarilerinin yarısı veya üçte biri idi. Müslüman olmıyanlar savaştamazlardı ; fakat Müslüman olmıyan Araplara, Arap olmıyanların aksine silâh taşımak ve ata binmek izni verilirdi²⁴. Özel bir eğitime ihtiyaç göstermiyen idarî vazifeler, İslâm dini memuriyetleri gibi, Araplar'a ayrılmıştı.

Bu Kast'ın coğrafî yayılışına gelince, o yalnız ve yalnız Arabistan'da nüfusun mutlak çoğunluğunu teşkil etmekteydi. Sayıları hâla 30-40.000 e yükselen (Filistindeki ve Birleşik Amerikadaki koloniler sayılmaksızın) Yemen İsrâîlileri de VI. yüzyılda Musevîliği kabul etmiş olan Hîmyar kabilesinin ardgelenleri olmak sıfatıyla bu Kast'ın üyeleri sayılıyorlardı²⁵. Nacrân Hristiyanları da Arap sayılmakta idiler ; bununla beraber bu onları, kendilerinin savaşı ruhlarından korkan Hazret-i Ömer zamanında, Irak'a sürülmekten kurtaramadı. Hicaz Yahudilerinin büyük bir kısmı da Adru'at²⁶ ve Jeriho'ya²⁷ sürüldüler. Bunları kısmen Hazret-i Muhammed (Benî Kaynukā',

¹⁵ Abū Yūsuf, s. 70, 79, 154.

¹⁶ Abū Yūsuf, s. 70, 79.

¹⁷ Abū Yūsuf, s. 143-4, 161.

¹⁸ Devlet hazinesi Arap esirleri satın almaktaydı (bk. Abū Yūsuf, s. 96, Sat. 10-12).

¹⁹ Bk. Abū Yūsuf, s. 170-175.

²⁰ Abū Yūsuf, s. 29-30.

²¹ Abū Yūsuf, 69-70, 145.

²² Yalnız Harâc toprak vergisi, şadaqat al-arz'dır (Abū Yūsuf, s. 103, Sat. 2).

²³ Badr savaşına katılmış olan ve Arab olmıyan mavalî'nin de 'atîyya hakkı vardı (Abū Yūsuf, s. 52, Sat. 10, 13).

²⁴ Abū Yūsuf, s. 88, 172.

²⁵ Aṭ-Ṭabarî, I, s. 919, Sat. 2. Bu belki de Yemen'de bulunan, Nacrân Hristiyanlarından ayrı, Gayrimüslim Arap halktır ki Abū Yūsuf tarafından da zikredilmiştir, s. 70, Sat. 4-8 ; 79, Sat. 14-15. Bunlardan her ergin erkek (Muhammed'den beri) her yıl ya bir Dinar yahut da bir elbise "ma'âfirî" vergi verirlerdi, halbuki Nacrân Hristiyanları müştereken yılda 2.000 rob (s. 85-89) verirlerdi ; ne bunlar ne ötekiler toprak vergisi ödemezlerdi. Ka'b al-Ahbâr'a bazen de "al-hîmyarî" denilmektedir, msl. Mucîr ad-Dîn'de.

²⁶ Havran'm bu şehrine Muhammed tarafından sürgün edilmiş olan Yahudiler'in mal ve mülkleri de ellerinden alınmıştı ve çoğu da ölüp gittiler (Bk. İbn al-Aşîr, al-Kâmil fit-târîh, II, s. 107 ; İbn 'Asâkir, Târîh madînat Dimişk (at-Târîh al-kabîr), I, s. 40). Bunun aksine, Ömer tarafından sürgüne yollananlara tazminat verildi (bk. İbn al-Aşîr, II, s. 172). Bu Haybar Yahudilerinin ardgelenlerini Fatimiler zamanında imtiyazlı bir grup olarak görmekteyiz : al-Hâkim zamanında bunlar, diğer Müslüman olmıyanların aksine, dinî takipten muaf tutuldular (İbn Hallikân, II, s. 166 ; bk. al-Ḳalqaşandî, Subḥ al-a'ş'a, XIII, s. 359), al-Âmir zamanında da cizyeden muaf tutulmak için teşebbüste bulundularsa da başarı elde edemediler (bk. Şubḥ, XIII, s. 370-377). Bununla beraber bunların o zaman artık bir özel bölge işgal etmedikleri anlaşılmaktadır.

²⁷ Mucîr ad-Dîn'e göre Haybar'dan sürülen Yahudiler'in bir kısmı Jerih'oya diğer bir kısmı da Azru'at'a yerleştiler.

Benî Nazir), kısmen de Hazret-i Ömer (Haybar ve Fadak sakinleri) sürmüşlerdi. Hazret-i Ömer öldüğü sırada Arabistan'ın "Arap olmıyan" halkının sayısı en çok birkaç bine yükselmekte idi. Bunlarda şunlardı : a) Arap kabileleri arasına yayılmış olan ve büyük kısmını azadlı kölelerin teşkil ettiği yerleşik ve göçebe Müslüman mevali ; b) İslâmlaşmış Yahudi kabilesi Benî Qurayza²⁸ ; c) Bahreyn'deki Hacar'da bir İran şehir kolonisi²⁹ ; d) Kuzey Arabistan'da Yahüdî köylüler³⁰.

Arabistan'ın dışında hemen hemen Arap köylüsü hiç yoktu. Yalnız Doğu Ürdün ile Batı Irak'da bunlar İslâm fethinden önce bile vardı ; orada bile yerli köylülerin karşısında bunlar azınlıkta idiler. Mısır'da bunlar ilk defa Hişam'ın hükümdarlığı sırasında gözüktüler. Bilbays bölgesine toplanmış olan bu Arap köylülerinin sayısı Emevî devrinin sonuna doğru 3.000 aileye yükseliyordu ki, milyonlarca Kıptî köylüye nispetle bu pek azımsanacak bir miktardı³¹. Kuzey Afrikanın diğer ülkelerinde olduğu gibi Lübnan'da da bu devirde yalnız yerli köylüler görüyoruz. Az miktarda Arap köyleri Kuzey Suriye'de; hususiyile Bâlis bölgesinde kuruldu ve Nacrân'dan sürülmüş olan Hristiyan Araplar Irak'da Nacrân al- 'Irak adlı yeni bir köy inşa ettiler. Fethedilen ülkelerde büyük bir Arap ziraî yerleşmesinin eksikliği aşağıdaki sebeplerle izah edilebilir: a) Hükûmet Araplar'ın yerli çiftçilerin yerlerine geçmelerine asla müsaade etmiyordu, çünkü hükûmet yerlilerin ödediği haracı Araplar'dan istiyemezdî³² ; b) Şu hâlde Arap yerleşmesi için serbest olan topraklar, bu yerleşmeden önce büyük islâh işlerinin yapılması gereken, işlenmemiş topraklardı³³. Hükûmet bu işler için para sarfetmek istemediğinden, bahse konu toprakları vergiden muaf olarak (çatâ'i) dağıtmayı tercih ediyor ve malikleri bu toprakları değerlendirmeye mecbur tutuyordu³⁴. Yalnız zengin kimseler bu pahalıya mal olan bağışları kabul edebiliyorlardı ; bunlar büyük topraklarını yerli yarıcılar eliyle işleterek büyük şehirlerde oturmağa devam ediyorlardı. İşlenmiş toprakların çatâ'i olarak verilmesi çok nadirdi ;

²⁸ Bu kabilenin Muhammed'e karşı koymuş olan ergin erkeklerinin idamundan sonra, kadın ve kızları da esir olmuşlardı, fakat bunların çok geçmeden, felâkatten önce İslâmiyeti kabul etmiş olan kabile üyeleri tarafından satın alındıkları anlaşılmaktadır. İbn Hişam, Sîrat ar-rasûl, s. 135'de ve İbn Kâşîr, al-bidâya va-n-nihâya, II, s. 309'da Benî Qurayza kabilesinin islâmlaşmasından sonra bu kabilenin şefleri (sâda) hâline gelen Yahudi Banî Hudal klanının (ki Banî Qurayza'ya uyruktu) üç üyesi hakkında bir hadis bulunmaktadır. Bu hadisin isnad'ı şöyledir : "İbn İshâk, 'an 'Âsim Omar bin Çatâda, bir Banî Qurayza şeyhi" ; zan edersem şöyle okumak daha doğru olacak : "'Âsim bin Omar, 'an Çatâda" (bk. Abû Yûsuf, s. 97. Sat. 4 ve indeks), ve her hâlde şu Banî Qurayza şeyhi (Yâkut, Irşâd al-arib, VI, 6, s. 202). II. Ömer'in memurları arasında Muhammad al Qurazi (Abû Yûsuf, s. 18).

²⁹ Bk. msl. Abû Yûsuf, s. 79, 154-155, 245.

³⁰ Al-Balâzurî, İbn al-Aşîr ve diğerleri Vâdî l-Çurâ Yahudilerinin sürülmediklerini bildiren başka hadisler zikretmektedirler ; çünkü bu bölge Hicaz'ın bir kısmı olarak telâkki edilmiyordu. Bununla beraber II. Ömer zamanında Medine'de bile Yahudi bir sakine rastlamaktayız (İbn 'Asâkir, V, s. 371-373).

³¹ al-Maqrîzî, Hîtaf, H. 1270 basımı, I. s. 80 (birinci grup Hicrî 109 yılında geldi).

³² Hîtaf, I, s. 80, Sat. 11. Fakihler haraca bağlı toprak sahiplerinin bu toprakları işleyip haracı ödedikleri müddetçe bu topraklardan kovulamiyacıkları hususunda hemfikirdirler.

³³ Abû Yûsuf, s. 68, Sat. 3, 7-8, 10-12, 17-18 ; s. 69, Sat. 11 ("mimmâlam yakun fî yadı ahadin" tabiri hakkında bk. M. van Berchem, La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes, Genève, 1886, s. 27, n. 1.). Al-Balâzurî, Futûh al-buldân, Kahire bas. 1901, s. 153, Sat. 14-15 ; s. 159, Sat. 6-7 (bk. İbn 'Asâkir'de Suriye çatâ'i'si bahsine).

³⁴ Irak çatâ'i'sinin büyük bir kısmı al-Haccâc ve II Ömer tarafından dağıtılmıştır (Abû Yûsuf, s. 69), Suriye ve Filistindekiler ise Mu'âviya 'Abd al-Malik ve oğulları, al-Valîd ve Maslama tarafından dağıtıldı (al-Balâzurî, s. 134-135, 140, 151, 153-154, 159). Mısır'da vergiden muaf çiftlikler oldukça azdı (C.H.Becker "Die Entstehung von Uşr-und Harâc-Land in Aegypten" adlı makalesini Irak'a ait verilere dayamış olması) ve Fatimiler zamanında bu topraklar "arâzi-i harâciyye" ye kalbolundular (Hîtaf, I, s. 84). Orada şimdi bulunan "arâzi-i uşriyye" Memlûk devrinden kalmadır.

bu topraklar, hukukî durumları esirlerinkine benzeyen ³⁵ yerli köylüler tarafından işlenmeğe devam ediliyordu ; c) Ziraî yerleşmeğe yetecek çoklukta Arap yoktu, çünkü Yarımada'nın gençliği, hayatı temin için çalışmak gerekmiyen Amşâr için devşirilmekteydi. Üstelik fethedilen ülkelerde, köylülerin fakirliği kadar hukukî durumlarının zavallılığı da isteklileri korkutuyordu ; gerçekten de Bâlis bölgesinin Arap köylüleri Emevî prensi Maslama'nın yardımı olmadan bir sulama kanalı kazamadıklarından, sonunda onun yarıcıları olmağa mecbur olmuşlardı ³⁶. Bilbays bölgesindeki yerleşmenin nisbî başarısı, yalnız hükümet tarafından yerleşenlere gösterilen istisnaî kolaylıklarla anlaşılır. Bunlar yalnız vergilerden muaf tutulmuyorlar, ayrıca hazineden belli yardımlar (şadağa) görüyorlar ve Nil vâdisinin tahıllarının Kızılum'a (Hicaz'a gönderilmek üzere) taşınmasını da tekellerinde bulunduruyorlardı.

Fethedilen ülkelerde oturan Araplar'ın büyük çoğunluğu amşâr'da toplanmışlardı. Bu terim yalnız askerî kışla olmak üzere özel surette kurulmuş olan yeni şehirleri ifade etmiyor, Arap birliklerinin ya evlerin bir kısmını zabtettikleri, yahut da zevklerine göre kışlalar yapmak üzere boş arsalarını ele geçirdikleri Şam ve Taberiye gibi eski şehirleri de gösteriyordu ³⁷. Her ülkenin nüfusunun tamamı içindeki Arap nispetini tespit etmek güçtür. Bir rivayete göre Savâd'daki Müslüman Araplar'ın Arap olmayan köylülere nispeti 1/2 veya 1/3 idi ³⁸. Her ne kadar Irak birliklerinin yalnız bu ülkeyi değil komşu İran'ı da muhafaza ettikleri vakıasına dikkat etmek gerekiyorsa da, gene de bu mübalağa edilmişe benziyor. H. Lammens Arap Yarımadasından Suriye ve Filistin'e göçmüş olan Araplar'ın sayısının Hicret'in I. yüzyılına sonlarına doğru buralardaki 4 milyonluk (bu sayı bize çok büyük görünüyor) bir nüfusa karşılık 200000 yükseldiğini iddia eder ; fakat Arap Kast'ının bütün üyelerinin sayısı orada her hâlde çok daha fazla belki 300-400.000 olmalı idi. Afrika'da Araplar'ın yüzde nispeti çok küçüktü ve İmparatorluğun en batısında savaşabilmek için Berberiler askere alınmak, yâni böylece bunları Arap Kast'ına sokmak mecburiyeti hasil olduğu bu da Berberiler'in asıllarının "Himyarî" oldukları hakkındaki masal ile mümkün kılınmıştı ³⁹.

Arap Kast'ının arapça bilmiyen bu üyeleri istisnaî bir hâl teşkil ederler. Arap Kast'ının yalnız diğer bütün üyeleri bu dili konuşmakla kalmıyorlar ⁴⁰, ayrıca bu dil gittikçe aşağıdaki sebeplerden ötürü Arap olmıyanlar arasında da yayılıyordu : a) Samî Doğu'nun fethedilen her ülkesinde Arap şehirlerinin büyük çoğunluğu bir tek şehirde toplanmıştı ; öyleki bu şehirlerin yanında diğer amşâr küçük kamplardan başka birşey sayılamazdı. Bu demektir ki her ülkenin merkezi bölgesinde arapça, halkın azınlığının değil, çoğunluğunun dili idi ve böylece de başkent ve pazarın dili idi. Bugün hâla başlıca Arap diyalektlerinin sayısı bu ülkelerdeki Emevî devri büyük amşâr'ının sayısına eşittir (Mağrib'de Kayruvan ; Mısır'da Fuştât ; Suriye ve Filistin'de Şam ; Irak'da, Basra daha sonra kurulduğundan Kûfe diyalektleri). Arap filologlarının bu diye-

³⁵ Al-Balâzurî, s. 451, Sat. 17-18, sadeca bunların esir "rakîk" olduklarını söylemektedir. Bk. Abû Yûsuf, s. 29, Sat. 15-20 ; s. 241, Sat. 2-3 ; s. 256, Sat. 17. Çok kere bu toprakların sahipleri çiftliklerinde oturmamakta idiler (bk. al-Balâzurî, s. 145, Sat. 8-9 ; s. 155, Sat. 9-10 vsr.), oturdukları takdirde de, tıpkı Tamîm ad-Dârî (Laḥm kabilesinden) aedgelenlerinin Hebron'da teşkil ettikleri gibi ayrı klanlar teşkil etmekteydiler. Nucûm'un Juynboll basımının II. cildinin 429'uncu sayfasında Bayt Laḥm (Bethlehem) kasabasının bu kabileyeye göre adlandırıldığı iddia edilmektedir ; fakat al-Balâzurî'ye göre (s. 460, Sat. 5-6) Tamîm Arap değildi.

³⁶ Al-Balâzurî, s. 157.

³⁷ Abû Yûsuf, s. 178, Sat. 1-3. Al-Balâzurî, s. 122, 129.

³⁸ Abû Yûsuf, s. 43, Sat. 12.ı

³⁹ Himyar kabilesi her hâlde bu kabileyeye mensup kimsenin Mağrip Arapları arasında bulunmamasından ötürü ve belki de israîlî Berber'lerin de bulunmasından ötürü seçilmiş olsa gerektir (bk. kraliçe al-Kâhina hakkındaki rivayete).

⁴⁰ bk. İbn Manzûr, II, s. 77, Sat. 2-3.

leklerden her hangi birini Arabistan'ın her hangi bir kabile diyeleğine bağlamayı denememiş olmaları da daha dikkate değer bir olaydır. Amşâr'da muhtelif kabilelerin üyeleri gene muhtelif bir nispette oturuyorlardı ; böylece de onlardan her birinin dili diyeleklerinin karışmasından başka birşey olamıyordu. Bu dil de oradaki kabilelerin mahallî nispetine göre değişiyor ve komşu köylülerin dillerinin de etkisi altında kalıyordu. b) Büyük amşâr ziraî mahsullerin büyük miktarlarını yoğaltıyordu ; bunlar komşu bölgelerin başlıca pazarları idiler. Buraları sık sık ziyarete mecbur olan köylüler onların dillerini köylere yayıyorlardı. Birçok köylüler zanaatkâr, dükkâncı ve işçi sıfatıyla amşâr'ın daimî sakinleri oluyorlardı. Wellhausen köylülerin bu akınına yalnızca köylü mevâlî'nin sosyal durumlarının aşağılık olmasıyla izah etmek istemiştir. Vergilerin ayrı ayrı alınması ve büyük toprak sahiplerinin spekülâsyonları sonunda çok düşük olan ziraî mahsul fiyatları da ⁴¹ buna sebep olmuşa benzer. Amşâr'da halkın çoğalmasında otomatik olarak arapça konuşanların sayısını büyültüyordu. c) Yerli aydınlar da gerek devlet idaresinde (hussiyale maliyenin Abdülmelik zamanında araplaşdırılmasından beri) gerek zengin Araplar yanında (hekim vsr. olarak) bir iş bulabilmek için arapçayı öğrenmek mecburiyetinde idiler. d) Halkın karışık olduğu her yerde (esirler tarafından ekilip biçilen çiftliklerde vsr.) efendilerin dili en tabîî anlaşma vasıtası idi.

İslâmlaşmış yerlilerin Arap kabilelerine mevâlî olmaları mecburiyeti vakası, Arap Kast'ı için çok kere menfi sonuçlar doğuruyordu. Bunun genel etkisi, yerli halkın içindeki kabile ve klan ayrımlarının yok olması şeklinde ortaya çıkıyordu (zira mevâlî kendi kabile ve klan kavgalarının yerine efendilerinininkine katılmıya ve kendi kabilelerinin himayesini değil, efendilerinin himayesini aramağa mecburdular). Mevâlî'nin arapça konuşmadıkları yerlerde, bunlar aşağı sosyal durumları ve efendilerinden ve onların dilinden nefretleri ile birleşmiş bir kütle teşkil ediyorlardı. Abbâsî ihtilâli sırasında "Horasan'da bütün arapça konuşanların ölüme mahkûm olmaları" talimatı verilmişti ⁴². Ancak arapça konuşan mevâlî de kendisini yarı Arap sayıyordu.

Fethedilen topraklarda Arap çiftçilerin yokluğunu izah için zikretmiş olduğumuz aynı sebebler Bedevîler'in de yokluğunu izah eder. Yerli çiftçilerin kovulmalarının yasak olması ve işlenmemiş toprakların kaçâ'i yoluyla dağıtılarak azalması göçebeler için iyi otlaklar bırakmıyordu; amşâr'ın halkına vâdedilen maaşlar ve emekli maaşları ve sürülerin üzerindeki ağır vergi ⁴³ Bedevîler'i, çölde oturmağı tercih edenler bir yana, amşâr'da yerleşmeğe mecbur ediyordu. Al-Kindî ve al-Maqrîzî tarafından zikredilen rivayetler gösteriyor ki Mısır'ın Emevî hakimiyeti sırasındaki Arap halkı, yalnız şehirli ve çiftçilerden mürekkepti ; Lübnan kırları (al-Şidyâk tarafından zikredilen mahallî bir rivayete göre) Bedevîler'in akınıyla ancak IX. ncı Yüzyılda karşılaştı. Savâd'daki ⁴⁴ münasebetlere dayanan, ziraî meseleler hakkındaki islâm hukuk edebiyatı göçebelerin ikinci bölgelere gelişi ile meydana çıkmış olan hiçbir anlaşmazlığa zikretmemektir. Diğer yandan, bugün hâla çöl kenarındaki birçok Arap şehir-

⁴¹ 'Abd al-Malik zamanında bir işçinin yıllık geliri bir köylünün 100-200 carîb hububattan, 1000-2000 üzüm kütüğünden veya 100-200 zeytin ağacından elde ettiği gelire eşitti (Abû Yûsuf, s. 49, Sat. 5-13).

⁴² bk. Nucûm, Juynboll basımı, I, s. 355.

⁴³ 120 koyunu olan vergi tahsildarına 3 koyun, 240 koyunu olan 18, 400 koyunu olan ise sadece 4 koyun verirdi (Abû Yûsuf, s. 91, Sat. 2-4). Diğer bir deyim ile kanun bir yandan büyük sürü sahiplerini teşvik eder ve amşâr sakinlerine sınırlı sayıda koyuna sahip olmaya müsaade ederken, bir yandan da orta büyüklükteki sürüleri (121-300) ortadan kaldırmayı yani Bedevîleri orta servetten, göçebe çoban olmaktan mahrum bırakmayı hedef tutuyordu.

⁴⁴ Al-Mâverdi, al-Ahkâm as-sultâniya, Enger basımı, s. 299, Sat. 15.

leri sakinlerinin yaptıkları gibi, amşâr'da oturan eski göçebelerin de her yıl ilkbahar ⁴⁵ aylarında çobanlık yaptıklarından pek az şüphe edilir. Onların şehir hayatına intibakları, birinci nesil zamanında, yâni büyük fetihler devrinde, ergin erkeklerin çoğunun seyahatte bulunmaları ve amşâr'ın onların karılarına ve çocuklarına sığınak vazifesi görmesi vakıası ile bir hayli kolaylaşmıştır. Hattâ daha sonraları bunlardan çoğu için "şehir hayatı" yalnızca her yıl birçok aylar belli bir yerdeki kulübelerde veya çadırlarda oturmağı ve ilkbahar da yakındaki çöl yaylaklarına gitmek için buraları terketmeğı ve sonbaharda da vergileri almak için köylere gitmeğı ifade ediyordu ⁴⁶.

2.

J. Wellhausen Abbasî ihtilâlini Arap imparatorluğunun sonu ve Müslüman milletlerin eşitliğine dayanan ve hususiyle İranlılar'ın etkisi altında kalmış bir halifelüğün kurulması olarak mülâhaza etmektedir. Bununla beraber Horasanlı mevâli'nin millî hislerinden faydalanan Abbasîler, bunun bir Arap sülâlesi için teşkil ettiği tehlikeyi çok geçmeden farkettiler (msl. Ebu Müslim'in idamı). Arap dili tek resmî dil olarak kaldığı gibi, Arap edebiyatı da halifeler ve memurlar tarafından himaye edilen tek edebiyat idi. Halifelerin hukuk müşavirleri, Araplar'ın diğer milletlerden ve "Arap toprak"larının da diğer ülkelerden üstün olduğu yolundaki doktrine sıkı sıkıya bağlandılar ; Haricîler tarafından Arap olmıyanlar arasında propagandaya vesile teşkil etmekle ⁴⁷ beraber Arap topraklarının vergisi diğerlerinden daha azdı. İhtilâle karşı koymamış olan Arap milisleri içtimaî ve askerî ⁴⁸ durumlarını muhafaza ettiler ; buna karşılık ihtilâlin aynı imtiyazları elde etmiş olan Horasanlı taraftarları Irak (Bağdat) a göç etmek mecburiyetinde kaldılar ve orada çok geçmeden araplaştılar. Abbasî halifesi malik al-'arab ⁴⁹ idi ; ancak Arap teriminin anlamı eskisi gibi değildi : bu artık bir Kast değil arapça konuşan Müslümanları kendisinden saymaya hazır bir millet anlamına geliyordu.

Böylece araplaşmış mevâli, ozamana kadar mevâli'si buldukları Arap kabilelerinin üyesi oldular. Horasanlıların ardgelenleri bile istisna teşkil etmemek üzere bütün Irak feodalitesi ve burjuvazisi için de durum böyle idi. Ebu Yusuf kendi zamanından (Harun Reşit zamanı) bahsederken, kaçak esirler tutulduğunda bunların etnik menşelerinin (cins) ve efendilerinin mensup oldukları kabilelerin sorulması gerektiğini söylemektedir ⁵⁰. Müslüman fethinden önce Filistin'de Yahudiler'in merkezi olan Taberiye ⁵¹ fetihten sonra Arap al-aş'arî kabilesinin hakimiyeti altına girmiş ve bu kabilenin yerli mevâli'si kabilenin üyeleri olmuşlardı ⁵² ; bununla beraber halife al-Mahdi bu şehirde doğmuş olan veziri Abū 'Ubaydallâh Mu'âviya bin 'Ubaydallâh bin Yasâr al-Aş'arî'ye kızdığı zaman ona "Yahudi" diye bağırırdı ⁵³. Bu bir hiddet

⁴⁵ H. Lammens Emevî halifelerinin bile, Mekkeli kasaba sakinleri oldukları hâlde tatillerini geçirmek üzere çölde malikânelere (bâdiya) sahip olduklarını göstermiştir.

⁴⁶ Bu vergi tahsilî amşâr sakinlerinin başlıca vazifelerinden birisi idi : Abū Yūsuf, s. 16, Sat. 5.

⁴⁷ Abū Yūsuf, s. 69, Sat. 15'den s. 70, Sat. 13'e kadar.

⁴⁸ Al-Câhiz bunlardan macmû'at rasa'il'inde bu sülâlenin Horasanlı taraftarlarının ardgelenleri ve Türkler yanında Abbasî ordusunun bir kısmı olarak bahsetmektedir.

⁴⁹ Abū Yūsuf, s. 223, Sat. 15, 17 ; s. 225, Sat. 14.

⁵⁰ Abū Yūsuf, s. 219.

⁵¹ Müslüman fethinin arifesindeki Yahudî ayaklanması (614-618) için bk. İbn Haldûn Kitâb al-'ibar, II, s. 221-222 ve S. Dubnow'un Weltgeschichte des Jüdischen Volkes, III, 1926'da faydalanmış olduğu kaynaklara.

⁵² Bk. Al-Ya'kübî, Kitâb al-Buldân, 1892 basımı, s. 327, Sat. 17-18.

⁵³ Aş-Tabarî, III, s. 490, Sat. 20. Bk. Al-Mas'ûdî, Kitâb at-tanbih, De Goeje baskısı, s. 343, Sat. 10-11. Bazen bir Müslümanın yerli menşei bilinirse o hem bu menşee hem de mensub olduğu Arab kabilesine göre adlandırılırdı (Yâğût, Mu'cam al-buldân, Wüstenfeld baskısı, IV, s. 103, Sat. 23 : "Ahmad . . at-Tamimî as-Sâmîrî").

nidası idi, yoksa genel olarak Abbasî halifeleri Arap Kast'ının eski üyeleri ile araplaşmış mevâlî'nin kaynaşmasını kolaylaştırmaya çalışıyordu. Onların hâkimiyeti altında meydana gelmiş olan fıkıh mecmualarında hakikî Araplarla mevâlî'nin durumu arasında bir ayırım yaratan herhangi bir bölüm mevcut değildir. Arap dili ve edebiyatına vukıfları ile temayüz eden mevâlî istikballerinden emindiler. Bir yandan da şehir dışı yerlerin araplaştırılması Arap kabilelerin yayılmasıyla çabuklaştırıldı.

Bu yayılmanın başlıca sebebi belki de bizzat Abbasî ihtilâli idi. Çünkü ihtilâlin sonunda Emevîler'e sadık Arap kabileleri maaş ve ödeneklerden mahrum edilmişler ve bunların büyük kısmı amşâr'daki kamplarını bırakmaya, gittikçe Arabistan sınırından daha çok uzaklaşarak, çoban ve yarı göçebe çiftçi olmağa zorlanmışlardı. Her hâle göre bu yayılmalar İmparatorluk topraklarının en büyük sahibi olan ⁵⁴ ve sahipsiz bakir toprakların (mavât) işgali için kendilerinin müsaadesi gereken Abbasî halifeleri tarafından kolaylaştırıldı ⁵⁵. Suriye ve Filistin'de, sıhhatlerine elverişli bölgede, bu Araplar'ın büyük bir kısmı yerleşti (H. Lammens Hicretin I. yüzyılında Suriyeliler ile Arap muhacirlerin ölüm nispetlerini canlı olarak tasvir etmiştir). Sonraki Lübnan rivayetleri Kuzey Lübnan halkının eski Suriyelilerden (Aramlardan), buna karşılık Güney Lübnanlıların ise IX. yüzyılda oraya yerleşmiş olan Tanûh Arap kabilesinden geldiğini söyler ⁵⁶. Şüphesiz aş-Şidyâk'ın iddia ettiği gibi Güney Lübnan bu kabilenin gelişinden önce öyle de az nüfuslu değildi ; aramışmış Fenikeliler bütün Lübnan'da en esaslı etnik temeli teşkil ediyorlardı ve buraya gelmiş olan Tanûhî'ler muhtemelen çok da değildi ; çünkü Lübnan'ın sonraki derebeyi ailelerinden hiçbiri kendisini bu soydan saymıyordu ⁵⁷. Bununla beraber Suriye ve Lübnan dağlıklarının Arabistan kabileleri aslından oldukları hakkındaki rivayetin oldukça eski olduğu kabul edilmelidir ; çünkü bu dağlıklar arasındaki Dürzü ve Şiî propagandasının Cahiliye'nin bir rönesansı gibi izah edildiği bir Memlûk vasikasında bile bu rivayeti buluyoruz ⁵⁸. Memlûk devrinde bile bunlar arasında Kays ve al-Yaman ⁵⁹ rekabetini bulduğumuza göre buraya gelen Araplar'ın muhtelif kabilelere mensup olduğu anlaşılıyor (belki de bunların arasında en kalabalık olanı Tanûhî'lerdi). Yerlilere nispetle azınlıkta olmakla beraber bunlar onların kabile teşkilâtını değiştirdiler. Yukarı Galile ve Lübnan civarında Araplar arasında en kalabalık kabile 'Amila kabilesi idi, çünkü bu bölge Abbasî coğrafyacılarından beri Bilad 'Amila adını taşır. Aş-Şidyâk'ın zikrettiği mahallî bir rivayete göre eski Sidonlular'ın doğrudan doğruya ard gelenleri sayılan yerli halka nispetle burada da Arap göçmenler azınlıkta idiler. Abbasî devrinin muhtemelen yalnız Arap kabilelerinin dağılıklarını değiştirdiği ve böylece onlara yerli köylü halkı kolayca temessül etmek imkânını verdiği Suriye ve Filistin'in aksine Mısır'da Arabistan çöllerinden gelen bir göçle karşılaşırız (acaba kuraklık yılları sonunda mı ?). Bununla beraber

⁵⁴ Onlar Emevîlerin ve taraftarlarının bütün mülklerini müsadere ettiler, mirasçı bırakmadan ölenlerin topraklarına el koydular, savaş sırasında kaçmaya mecbur olanların topraklarını gaspettiler ve diğer toprak sahiplerini de kendi yarıcılarını olmaya mecbur ettiler. Bk. Al-Balâzurî, s. 150, Sat. 18-19 ; s. 155, Sat. 14 ; s. 158, Sat. 1., 11-17 ; s. 173, Sat. 16-20 ; s. 319, Sat. 8-10 ; s. 331, Sat. 12-15 ; s. 337, Sat. 11-21 ; İbn Faķih al-Hamazânî, Kitâb al-buldân, 1885 baskısı, s. 102, Sat. 15-16.

⁵⁵ Bk. Abû Yûsuf, s. 76, ve al-Mâverdî, al-Ahkâm as-sultânîya, "fi ihyâ' al-mavât" bahsi.

⁵⁶ Tannus aş-Şidyâk, Aħbâr al-a'yan fi cabal Lubnân, Beyrut, 1859.

⁵⁷ Tanûhî veya Buhturî ailesi Tanûh kabilesine göre değil, ataları arasında bulunan Tanûh adlı birine göre adlandırılmıştı (İbn Yahyâ, Târîh Bayrût, 2. baskı, s. 43, 126) ve bu aile kendisinin al-Hıra kiral ailesinden olduğunu ve XI. veya XII. yüzyılda Fırat kıyılarından Lübnan'a gelmiş bulunduğunu söylerdi. Lübnan'ın Arabistan kabilelerinden gelme olduklarını söyleyen derebeyi aileleri içinde (ki emir Şihâb Hristiyan kolundan başka hepsi Dürzüdürler) Buhturî'ler Lübnan'a ilk gelip yerleşenler olmakla iftihar ederlerdi.

⁵⁸ Al-'Umarî, at-Ta'rif, 1312 h. baskısı, s. 113-115.

⁵⁹ al-Maķrîzî-Quatremere, Sulûk, I, 1, s. 186-187, n. 65. At-Ta'rif, s. 113, Sat. 14-16.

Nil vadisinin Osmanlı devrinde Fellâhlar tarafından temessül edilmiş olan ikinci bedevî halkının çoğunu belki de amşâr'ın (al-Fustât, Şam ve Güney Suriyenin köçük emşâr'ı) dağıtılmış olan halkı teşkil etmişti ⁶⁰ : Abbasîler Emevîler gibi bu çiftçilere aynı kolaylıkları göstermemişlerdi ; bu da onların Harun ve Mamun ⁶¹ zamanındaki ziraî ihtilâllere katılmış olmalarını izah eder ve böylece de hakikî göçebelerin böyle güç şartlar altında kütle hâlinde ikinci hâline getirilmiş olmalarını düşünmek zordur. Göçebeler daha çok Mısır çöllerine gidiyorlardı, böylece bu çöllerin nüfusu XI. yüzyılda o kadar çoğalmıştı ki, bu göçebelerin bir dalgası Magribe kadar varabildi. Emevîler devrindeki Mısır'da Arap ekincilerin hepsi Kıys kabilesine mensup olduğu hâlde, daha sonraki Arap ekinciler arasında biz Cuzâm, Tay vsr.'den gelenleri de buluyoruz ⁶².

3.

Kendi örf ve âdetlerini muhafaza eden ve Müslüman fethi sırasında orada bulunan köylülerin yalnızca ardgelenlerinden teşekkül eden köylerin birçokları zamanla kapalı meskûn yerler olmaktan çıktıkları için de Abbasîler zamanında Samî Doğunun halklarının birleşmesi çabuklaştı. Abbasî devrinden önce ve sonra, bu köylerin böyle yalnız eski halktan teşekkül etmiş olması keyfiyeti hem yabancı elemanların köylerine sokulmasına köylüleri muhalif kılan toprakların müşterekliği ⁶³ -çünkü böyle bir sokulma, müşterek toprakların devrî dağıtımı sırasında her köylünün alacağı hisseyi azaltıyordu-hem de her bölge ve köyün gelirlerinin aynı seviyeyi muhafaza etmesini isteyen ve çok kere köylünün köyünü terkedebilme hürriyetini sınırlandıran iktidarların malî politikası tarafından teşvik görmekte idi ⁶⁴. Demek ki ikinci halkın teşekkülündeki değişmeler genel olarak ancak işlenmemiş toprakların kolonize edilmesiyle meydana gelmekte idi.

Abbasîler devrinde ziraî meselenin gelişmesi kütüb al-harâc (ziraî vergiler ve kanunlar kitapları) adı verilen özel bir edebiyatın doğmasına sebep oldu. Bunlardan ilkinin yazarı halife al-Mahdî'nin yukarıda adı geçen veziri Mu'âviya al-Aş'ari idi ⁶⁵ ; en meşhuru da 270 Hicrî yılında ölmüş olan Abû l-'Abbâs Aḥmad bin Muḥammad al-Kâtib tarafından yazıldı ⁶⁶ ; sonuncusu her hâlde (Mısır'da ?) Selâhaddin Eyyubî zamanında yazılmış olup al-Ḳalkaşandî ⁶⁷ tarafından zikredilen al-Minhâc fî san'at al-harâc'dır. Bu eserlerden bize yalnız üç tanesi kalmıştır, bunlar Abû Yûsuf (ölm. H. 182), Yaḥyâ bin Âdam (ölm. H. 203) ve Ḳudâma (ölm. H. 337) nın eserleridir ; al-Mâverdî'nin al-Âḥkâm as-sultâniyya'sinin ziraî meseleleri inceleyen ve v.Berchem'in doktora tezinin konusunu teşkil eden bahisleri de bu kategoriye dahildir ; buna karşılık Ḳudâma'nın kitabının yayınlanmış olan bahisleri coğrafi bir zeyilden başka bir şey değildir. Yaḥyâ bin Âdam idarî tecrübesi olmıyan ve idareye nüfuzu bulunmıyan bir bilgindi ; şu hâlde ziraî meseleler hakkındaki resmî görüşün gelişmesini anlamak için tek çare Abû Yûsuf ile al-Mâverdî'nin görüşlerini karşılaştırmaktır.

Abû Yûsuf'a göre ilk halifeler sırasında müstakbel "ârâzi-i ḥarâciyye" üç katego-

⁶⁰ Bk. R. E. I., 1934 s. 257.

⁶¹ Bk. Hîtaḥ, I, s. 80 ve Şubḥ, IV, s. 67-72.

⁶² Filistin'de XIX. yüzyılda bile halâ köy müşterek idaresine başka bir köyde doğmuş olanlar üye olamazlardı (Palestine Exploration Fund Quarterly Statements, 1894, s. 193).

⁶³ Bk. R. E. I., 1934, s. 261-2. Hattâ köylülerin durumu oldukça iyi olan Türkiye'de bile Osmanlılar zamanında bu tahdidi bulmaktayız (Bk. Journal asiatique, 4. seri, III, s. 162).

⁶⁴ Hîtaḥ, I, s. 80-81.

⁶⁵ İbn Ṭabâtabâ (İbn at-Tiḫṭâka), al-Faḥri, Gotha 1860, s. 216, Sat. 1-3.

⁶⁶ İbn Ḥallikân, Vafayât al-a'yan, I, s. 36, Sat. 11-13.

⁶⁷ Şubḥ, XIII, s. 57-58, 60.

riye ayrılmış bulunmaktaydı : a) “mā şulihā ’aleyhi ahluhu”, bu topraklar için yerlilerle Müslüman fatihler arasında bir anlaşma yapılır ve buna göre fatihlerin alacağı harac ya belli bir rakamı (şay’ musamma), yahud da mükelleflerin ödeme kabiliyetlerini (kadr at-ṭāka) geçemezdi ⁶⁸ ; b) aş-şavāfī, bunlar halifenin tamamıyla serbestçe tasarruf edebildiği kısmen işlenmemiş (kaṭā’i) adıyla derece derece dağıtılan kısmen de fetih sırasında müsadere edilmiş olup yerleşik yarıcılar tarafından işletilmeyen (belki işçiler tarafından işletilen) topraklardı ⁶⁹ ; c) hakikî “arāzi-i ḥarāciyye” ⁷⁰, fatihlerin müşterek malı. Bu toprakların Arap olmıyan ekincileri, ettikleri topraklar gibi bir harp ganimeti sayılırlardı ⁷¹ ; fakat bunlar halifenin veya özel bir kişinin serfleri olmayıp bütün Müslümanların bir ganimeti idiler. Bunlar prensip itibariyle toprağa bağlanmış yarıcılardı ve devlet onlardan keyfî olarak tespit ettiği vergiyi istiyebilirdi. Kuzey Irak, Suriye ve Filistin’de bu vergi başlangıçta köylüler ve şehirli için eşit bir kafa vergisi idi ; fakat ’Abd al-Malik’den itibaren köylüler topraklarının genişliği ve geliri nispetinde ödediler ⁷². Güney Irak’da toprak vergisi (Ḥarāc) kafa vergisi (cavālī) nden ayrılmıştı ⁷³. Fakat burada da o, köy idaresinden değil ⁷⁴, doğrudan doğruya şahsî mükelleflerden alınırdı. Bunun aksine Mısır’da hükümetler her bölgeye belli bir miktar vergi tayin ederler, bu miktar köy idareleri arasında, şeflerin meclisi tarafından taksim edilir, köy idaresi de her mükellefin ödiyeceği miktarı tespit ederdi : köylüler tasarruflarında bulunan mirî toprağın büyüklüğüne göre, zanaatkâr ve işçiler de servetleri nispetinde ⁷⁵. Sonraları Müslüman hükümetler, Bizans’ın mirası olan bu verginin yerine bir toprak vergisi koydular ⁷⁶.

Nadas usulü ile toprağın mahsül verme gücünü yeniden canlandırmak itiyadı olduğu için ekonomik bir mecburiyet olarak işlenen toprakların müşterekliği her tarafta vardı ⁷⁷. Mısır’da köy idaresi her yıl, müşterek hizmetleri devam ettirebilmek için (müşterek gayretle işlenen ?) toprak parçalarını ayırır geriye kalanı da her köylünün (kabilenin değil) ekonomik durumuna göre teker teker dağıtırdı. Anlaşmazlık hâlinde bütün köylülere eşit parçalar verilir ⁷⁸. Irak’da da müşterek topraklar muhtemelen köylülerin ekonomik durumlarına göre dağıtılmıştır. Çünkü orada “akara” adı verilen ve ne hayvanı, ne tohumluğu olmayıp bunları mahsulün 6/5-6/7 si karşılığı bir yıl için büyük toprak sahiplerinden, mirî toprak mültezimlerinden ve zengin köylülerden alan geçici yarıcılardan müteşekkil önemli bir sınıf görmekteyiz ⁷⁹.

⁶⁸ Abū Yūsuf, s. 70, Sat. 16. Anlaşma’ya şulh (s. 33, 47) veyā ’ahd (s. 33) denirdi, vergiye de çok kere cizya (s. 172-4). Abū Yūsuf, Urfa ve Ḥarran’ın ödediği vergilerin “alā şay’ musammā” mı yoksa “alā kadr at-ṭāka” mı olduğunu artık bilmiyor (s. 47, Sat. 14’den s. 48, Sat. 6’ya kadar). Belki de al-Māverdî’yi dār al-’ahd nazariyesini kurmaya sevkeden bu eski kategori topraklardan kalmış olan müphem hatıralardır (bk. v. Berchem, s. 33).

⁶⁹ Abū Yūsuf, s. 68.

⁷⁰ Bunlarla “mā şulihā alayhi ahluhu” arasındaki fark için bk. Abū Yūsuf, s. 70 Sat. 15-16.

⁷¹ Abū Yūsuf, s. 29-30.

⁷² Abū Yūsuf, s. 48, Sat. 9-10 ; s. 49, Sat. 1-14.

⁷³ Abū Yūsuf, s. 42-46. al-Māverdî bu hakikî toprak vergisinin Sasanilerden Müslümanlara geçmiş olduğunu söyler.

⁷⁴ Abū Yūsuf, s. 102, Sat. 18’den s. 103, Sat. 7’ye kadar ; s. 148, Sat. 8-19.

⁷⁵ İbn ’Abd al-Ḥakam, Futuḥ Mişr, Torrey baskısı, s. 152, Sat. 15’den s. 153, Sat. 11. bk. Ḥiṭaṭ, I., s. 77’deki zikre.

⁷⁶ İbn ’Abd al-Ḥakam, s. 153, Sat. 12-14. İki şekil verginin kabulünü rivayetler Ömer’e maletmektedirler (msl. al-Balāğurî Suriye ve Filistin’den bahsederken böyle demektedir, s. 131, 159).

⁷⁷ Hattâ bazan Mısır’da bile (Şubḥ, III, s. Sat. 3-6) ; Suriye ve Filistin’de her tarafta (an-Nuvayrî, Nihāyat al-’Arab, VIII, s. 256, Sat. 10-12). Her Irak köyü de otlakları ve yakılacak odun toplanan toprakları müşterek mülkiyet altında bulunduruyordu (Abū Yūsuf, s. 75, Sat. 20 ; s. 123, Sat. 15-20).

⁷⁸ İbn al-Ḥakam, s. 153, Sat. 3-4, 7-11.

⁷⁹ Abū Yūsuf, s. 108, Sat. 14-15 ; s. 129, Sat. 15 ; Şubḥ, XIII, s. 124, Sat. 5, 10-11 ; s. 125, Sat. 2, 11 ; s. 140, Sat. 3.

Abbāsî ihtilâli ziraî münasebetleri önemli şekilde değiştirdi. Abû Yûsuf zamanında “mâ şülüha 'alayhi ahluhu”, “aş-şavâfi” ve eski “arâzi-i harâciyye” hepsi artık bir nevi toprak ol uşlardı. Bu toprakların belli zilyetleri bunların üzerinde mülkiyet haklarına sahiptiler ; onları yalnız istedikleri gibi kullanmazlar, istedikleri gibi serbestçe satabilirlerdi de ⁸⁰. Bunun, Abbasîler'in köylülerin ihtilâle katılmalarını mükâfatlandırmak için vermiş oldukları imtiyazlardan biri olduğundan hemen hemen şüphe edilemez. Diğer bir imtiyaz da Savâd üzerindeki verginin (al-Mâverdî'ye göre) halife al-Manşûr tarafından ilân edilip Mu'âviya al-Aş'arî tarafından gerçekleştirilmiş olan islâhı idi ⁸¹ : eski toprak vergisinin ziraî mahsullerin fiyatlarının değişmelerine bağli olmayan nispeti mahsulün bir kısmının ödenmesi (muķâsama) ile değiştirildi. Bununla beraber köylülerin ekonomik durumu çok güçtü ; çünkü büyük toprak sahipleri ziraî mahsul ile spekülasyona devam ediyorlar ve çiftliklerinde esirler kullandıklarından, gerektiği zaman mahsulü en ucuz fiyatlara satabiliyorlardı ⁸² ; muķâsama mahsulün öyle önemli bir kısmını teşkil ediyordu ki, bu gittikçe toprak kirasına yaklaşmakta idi ⁸³ ve bunun tahsildar ve mültezimleri köylerden sayıları gittikçe artan ek vergiler istiyorlardı ⁸⁴. Onların hukukî durumu böylece yavaş yavaş al-Mâverdî'nin tasvir ettiği hâle ulaştı : yani topraklarını satamıyan, borçları için rehnedemiyen ve onları ekmeyi ihmal ettiklerinde bu topraklardan kovulan devlet toprakları müstecirlerinin hukukî durumu. Aynı gelişme imparatorluğun diğer illerinde de oldu. Msl. Mısır'da Hârûn ar-Raşîd zamanında toprak vergisi önemli miktarda çoğaltıldı ve bu “kamçı ve sopa” vasıtasıyla toplattırıldı ⁸⁵.

Bu gelişme, Hârûn ar-Raşîd zamanında çoğalıp ancak imparatorluğun muhtelif eyaletlerinin, sınırlarını şiddetle kontrol eden bağımsız devletler hâline gelmesiyle sona eren büyük köylü göçlerine sebep oldu. Birçok köyler baştan başa sakinleri tarafından terk edildiler ; bunlar ya topraklarını satıyorlar (eğer toprağın sahibi iseler) yahut da hiç bir karşılık olmaksızın onları terkediyorlardı. Bu köylüler, büyük toprak sahiplerinin işlenmemiş topraklarına yerleşmeye hazır “akara” ve yarıcılara kolaylıklar vâdettikleri bölgelere (çok kere başka bir ülkede) gidiyorlar ve bunların yerleri de çok kere başka bir ülkeden buna benzer vaatlerle cezbedilmiş olan göçmenler tarafından işgal ediliyordu ⁸⁶. Bu göçler bize Bedevî yerleşmesine açık olan çok miktardaki toprakların mevcudiyeti sebebini de anlatır. Yalnız halkının bir kısmı tarafından terkedilen ve geriye kalanların köyün bütün müsterek topraklarını ekemedikleri köylerde, giden göçmenlerin yerini, başka bir yerden gelmiş olan kimseler aldılar, böylece halk, bütün

⁸⁰ Abû Yûsuf, s. 75, Sat. 13 ; s. 123, Sat. 11-13.

⁸¹ Bk. al Faḫrî, s. 215-216. Abû Yûsuf bile bu islâhata muhalif olanlarla mücadele etmek mecburiyetinde kaldı (s. 100, Sat. 7'den s. Sat. 9'a kadar).

⁸² Hârûn ar-Raşîd zamanında esirlerin fiyatı o kadar küçüktü ki, birçok esir sahipleri kaçak esirlerini hapishanelerde aramak zahmetine bile katılmıyorlardı (Abû Yûsuf, s. 219).

⁸³ Abû Yûsuf bile mahsulün $2/5-1/4$ ini vergi olarak almayı tavsiye ettiği gibi muķâ sama'dan bahsederken tahıl tarlalarının yarıcılığa verilmesi (muzâra'a) ve hurma veya meyva bahçelerinin yarıcılığa verilmesi (musâķât) nde zikrettiği hadisleri zikretmektedir : bk. s. 59, Sat. 15'den s. 60 Sat. 21'e kadar ve s. 106, Sat. 5'den s. 107, Sat. 17'ye kadar. Bununla beraber o yalnız ödemede bir benzerlik bulmaktadır, yoksa toprak sahiplerinin hukukî durumlarında değil.

⁸⁴ Abû Yûsuf, s. 130 Sat. 10-18. Şubḫ, XIII, s. 128, Sat. 17-19 ; s. 141, Sat. 3 ; s. 142, Sat. 7-11 (hattâ Mu'âviya al-Aş'arî'nin islâhatından önceki Harâc da ek bir vergi olarak yeniden konuldu ! Bk. s. 140, Sat. 20'den s. 141, Sat. 1'e kadar).

⁸⁵ Hiṭaṭ, I, s. 80, Sat. 19-31.

⁸⁶ Bk. al-Balâzurî, s. 135, Sat. 5 ; s. 151, Sat. 4 ; s. 165, Sat. 13 ; s. 173, Sat. 9-11 ; s. 300, Sat. 2-3 ; s. 302, Sat. 19-20 ; s. 337, Sat. 20 ; Abû Yûsuf, s. 101, Sat. 3. bu suretle akara'nın büyük bir kısmı yerleşik yarıcılı hâline geldiler (al-Balâzurî, s. 165, Sat. 13 ; s. 302, Sat. 19), al-Mâverdî artık bu terimi “ırsî yarıcılar, toprak sahipleri” anlamına kullanmaktadır.

çiftçileri muhtelif bölge ve köylerden gelmiş olan göçmenlerden müteşekkil köyler halkı gibi karıştı. Arap şehirlerinde olduğu gibi, aynı yerden gelmiş olan göçmenlerin kendi şeyhleri tarafından idare edilen özel bir mahallede oturmuş olmaları ve bu guruba tahsis edilmiş olan müşterek toprak miktarının, bu gurubun hazineye ve beye köyün sakinleri tarafından ödenen vergideki hissesi gibi, aşağı yukarı belli bulunmuş olması muhtemeldir. Başka yerde, Memlûk devrinde Mısır, Suriye ve Filistin köylerinin çoğunda müşterek toprakların teker teker köylüler arasında değil de kabileler arasında taksim edilmiş olduğunu gördüğümüzü ve bu kabileleri muhtemelen nihayet Memlûk feodalitesinin tespit etmiş olduğunu, fakat bunların oralarda gözüküşlerinin bu feodalitenin kuruluşundan daha önce olduğunu söylemişim ⁸⁷. İhtimal ki Abbasî devrinin köylü göçleri bu kabilelerin (hamûlât) doğmasına sebep olmuştur.

Bu göçlerin muhtelif ülkelerin millî bünyeleri üzerine tesirini karakterize etmek için Samerî'ler örneğini zikretmek yeter. Bu devrin başlangıcında bunlar "Samerîler bölgesi" (Kurat as-Sâmira) adı verilen ve güneyde Filistin (ar-Ramla), kuzeyde de Taberiye bölgelerine bitişik olan idarî bir bölgede toplanmışlardı ⁸⁸. Hârûn ar-Raşid zamanında Samerî köylülerin büyük bir kısmı kendi köylerini terkederek "Samerîler bölgesi"nin içlerinde ⁸⁹, Filistin'de ⁹⁰ ve hattâ Irak'da ⁹¹ yerleştiler. Yalnız Samerî olmıyan halk arasında dağılmış olan bu Samerî kolonileri yavaş yavaş islâmlaştırılmakla kalmadılar, başka ülkelerden gelen göçmenler de Samarya'nın terkedilmiş topraklarına yerleştiler (iranlı bir göçmen grubu bu bölgenin merkezi olan Nâblus'a yerleştirildi) ve yerli köylülerin islâmlaşmasını çabuklaştırdılar. Salâh ad-Dîn Ayyübî zamanında Samarya halkının büyük çoğunluğu artık müslümandı ⁹²; Samerî dinine sadık köylüler ya katledilmişler, yahut da mücahitler tarafından esir olarak alınıp götürülmüşlerdi ⁹³. Eyyübî devrinin sonuna doğru da Samarya'nın araplaştırılması, hükûmetler tarafından askerî göçmen olarak çağrılmış olan bedevî çiftçilerin akınıyla tamamlandı ⁹⁴. Memlûklar zamanında Samerîler artık bir şehir mezhebinden başka birşey değildi (başlıca cemaatleri Nâblus, Şam ve Kahire de idi; fakat bunlardan hiçbirinin nüfusu 1000'e varmıyordu) ki bu da yavaş yavaş islâmlaştırıldı ⁹⁵. Bugün artık Samerîler'in sayısı 200 kadardır.

Abbasî devri Samî Doğu'nun araplaştırılmasında ve bunun sonunda da Arap dilinin, edebiyatın gelişmesi ve Arap kabilelerinin coğrafî dağılışı, muhtelif ülkeler

⁸⁷ Journal of the Royal Asiatic Society, 1937, s. 105; R. E. I., 1935, s. 239-240.

⁸⁸ al-Muqaddasî, Ahsan at-tâkasim, 1906 baskısı, s. 179, Sat. 16. Al-Hamagânî, s. 116, Sat. 16. al-Idrisî, Nuzhat al-muştaqq, Rosenmüller yayımı, 1894, s. 12. Sat. 22.

⁸⁹ al-Balâzurî, s. 165.

⁹⁰ 71 yılından 132 yılına kadar Yahudiliğin başlıca fikir merkezi olmuş bulunan Yubna köyünden al-Ya'qûbî büyük bir Samerî köyü diye bahsetmektedir, s. 329, Sat. 6-7. Haçlı seferleri sırasında bu köyün sakinleri artık müslüman olmuş bulunuyorlardı (Abû Şâma, Kitâb ar-ravzatayn, Kahire basımı, h. 1287-92., II, s. 191; 'Îmâd ad-Dîn al-İsfahânî, al-Fath al-kussî, s. 388).

⁹¹ Abû Yûsuf, s. 148, Sat. 8-10.

⁹² 'Îmâd ad-Dîn, s. 34, Sat. 13. Sâmirî terimi sonraları Samarya Müslümanlarında bir özel ad haline gelmiştir (bk. Palestine exploration Fund Quarterly Statements, 1905, s. 51).

⁹³ İbn Cubayr, Rihla, 1907 basımı, s. 299.

⁹⁴ Memlûk hakimiyeti altında bu "urban (yahut 'aşır) Cabal Nablus" un tarihi için bk. : Sulûk, al-Maqrîzî-Quatremere, I, I, s. 198-199; İbn 'Iyâs, h. 1311 basımı, I, s. 113, 145, 281, 292, 329, 342, 353; II, s. 109, 123, 221, 234, 238, 250, 252, 278; Kahle basımı, IV, s. 193, 286, 293, 408, 448; V, s. 88, 320 vsr. bunlar herhalde Mısır'ın bedevî çiftçileri arasından seçilmekteydi; bunlar Suriye ve Filistin bedevî kabilelerinin listelerinde adları yoktur (İbn Haldûn, al-'Umarî ve al-Kalkaşandî'de) ve bunların arasında Kıyas ve al-Yaman kollarına rastlamaktayız, halbuki bu devirde Suriye ve Filistin Bedevileri tamamıyla al-Yaman'e mensuptular (bk. Şubh, IV, s. 203-215, XII, s. 324, Sat. 3).

⁹⁵ Ad-Dimişk, Nuḥbat ad-dahr, Mehren basımı, s. 200-201, Hıtaṭ, II, s. 478. As-Saḥâvi, VIII, s. 117, Nu. 261. Nucûm, IV, s. 804. Sulûk, II, I, s. 89.

arasındaki etnik farkları azaltan köylü göçleri ve yerli halkın büyük bir kısmının Arap kabile tekilâtının içine sokulması sayesinde yayılmasında en büyük merhale olmuştur. VII. ve VIII. yüzyılların Arap Kastı, halifelğin Samî ve Hamî-Samî milletlerine, tarihlerinde ilk defa olarak memleketlerinin birliği fikriyle birlikte müşterek bir edebî dil verdi ; fakat bu, ancak bu Kast'ın hakimiyeti altında bulunan milletler tarafından temessül edilmesiyle oldu. Öyleki bu milletler Arap dilini bir tecerrüt etmiş hâkim efendiler dili olarak değil de kendi dilleri gibi görmek imkânını buldular. Sonradan da Türk dili ve yabancı menşeli olmak sosyal üstünlüğün ⁹⁶ işaretleri sayıldığı zaman, Abbasî devrinin edebiyatı, Araplar'ın diğer milletlere dinî ve bünyevî bakımdan üstünlüğü ⁹⁷ hakkında derlenmiş olan rivayetlerle birlikte yerlilerin izzeti nefisini yüksek tuttu ve onları kendi kendilerinin gözlerinde tam bir alçalmadan kurtardı.

4.

Samî Doğu'nun Haçlı seferleri sırasındaki dil ve din haritası aşağıdaki gibi özetlendirilebilir :

a) Yukarı Mısır'da halkın çoğunluğu Hristiyan idi ⁹⁸ ve araplaşmış halk tarafından "Yukarı Mısır dili", al-luga aş-şa'idiya ⁹⁹ diye anılan kıptıca'yı konuşuyordu. Aşağı Mısır'ın Hristiyanları arapça konuşuyorlardı ve bunların sayıları, yavaş yavaş islâmlaşmaları için gittikçe azalmakta idi ¹⁰⁰. Bununla beraber, islâmlaşmış Kıptiler diğer Müslümanlarla karışmadıkları gibi, Ortaçağ'ın sonuna kadar da özel bir grup hâlinde kaldılar. Bunların içinden devlet idaresinde önemli mevkiler tutan bazı kimselerin rakîpleri eski dinlerini gizlice muhafaza etmek ve memlekette hakikî bir hükümet teşkili için gizli bir cemiyet kurmak ve her yerde Müslümanları mahvedip zayıflatmak için büyük kuvvetler kullandıklarını ileri sürerek bunları itham etmek hususunda bu vakıadan faydalanıyorlardı ¹⁰¹. 1301 yılında ¹⁰² islâmlaşmış olan çok sayıdaki Mısırlı Yahudiler de XVI. yüzyıla kadar Sabbat'a uygun hareket eden hususî bir Müslüman grup hâlinde kaldılar ¹⁰³.

b) İlk Halifeler zamanında Araplar, Irak'da ve Suriye-Filistin'de Aramî halk şivesi ile konuşan yerli halka nabaţ veya anbâţ ¹⁰⁴ adını veriyorlardı. Abbasîler zamanında

⁹⁶ Bu sebepten ötürü Memlûk sultanı Yakmak, Muhammed (!) adını almak yolundaki tasarısından vazgeçti : az-Zav' al-lâmi', III, s. 71.

⁹⁷ XI. yüzyıl İspanyalı-Arab yazarı Şaid bin Aĥmad, Abbasî edebiyatına dayanarak Kitâb ıtabakât al-umam (arabca metni, Beyrut, 1912 : fransızcaya tercümesi, Paris 1935) adlı eserinde Araplar'ı bilgili milletler, Türkler'i ise barabarlar arasında saymaktadır. Memlûklar ilk Müslümanlardan olan yerli halktan daha sonra islâmlaşmış olmalarının ileri sürülmesine karşı fazla hassas idiler (al-Manhal as-sâfi, IV, Paris yazması 2071, y. 179, s. 2).

⁹⁸ Daha XV. yüzyılda bile az-Zâhirî, Zubdat kaşf al-mamâlik, s. 33, Sat. 18-19'da şöyle yazmaktadır : "ve denebilir ki, Yukarı Mısır'da hemen hemen 1000 kilise ve manastır vardır ve nüfusunun çoğunluğu Hristiyandır".

⁹⁹ Hıtaţ, I, s. 75, Sat. 27.

¹⁰⁰ Gayrimüslümlere karşı 700 ve 867 hicrî yıllarında yayınlanmış olan emirnamelerden sonra büyük Kıptî grupları İslâmiyeti kabul ettiler : Hıtaţ, I, s. 69, Sat. 16 ; Nucûm, VII, s. 722, Sat. 7.

¹⁰¹ Nucûm, VI, s. 398-400. Al-Manhal, III, y. 140, s. 1 ; V, y. 96, s. 1. Hıtaţ, I, s. 69, Sat. 16 ; s. 90, Sat. 6-11. Zettersteen, Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane (700 hicrî yılı emirnamesi dolayısıyla tertip edilmiş olan Müslüman varızları).

¹⁰² Ad. Neubauer, Mediaeval Jewish Chronicles, Oxford, 1887, s. 136. Mısır'ın en belli başlı Yahudî topluluklarından birini teşkil eden Bilbay Yahudî topluluğunun tamamı (bk. J. Mann'ın indeksine, The Jews in Palestine under the Fatimid Caliphs) islâmlaştırıldı.

¹⁰³ Bk. Şebet Yehuda, Yahudî kroniğine, Viyana basımı, 1855, 1924.

¹⁰⁴ Noeldeke'nin Zeitschrift der Deutschen Moegenlaendischen Gesellschaft, XXV, s. 124'de ileri sürdüğü, bu tâbirin başlangıçta büyük şehirlerin sakinlerini dışarda bırakmak üzere yalnız köylüler hakkında kullanıldığı yolundaki görüşü pek de doğru olamaz. Msl. Urfa ve Harran sakinlerine Abû Yûsuf bu adı vermektedir, s. 47-48. Bunun tamamıyla aksine şehirliiler arasında İslâm ile Arab'ın karış-

bu adlandırma git gide kayboldu ve ancak geçmiş devirden ¹⁰⁵ bahsederken kullanılırdı ki bu da Mısır ile dikkate şayan bir tezattı, çünkü orada, islâmlaşmış ve araplaşmış Kıptiler Ortaçağ'ın sonuna kadar hâla Kıptî adı ile anılmışlardır ¹⁰⁶. Mevâli müessesinin burada Mısır'dakinden daha genel bir karakterde olduğu (gerek Arap halkının sayısının daha çok oluşu, gerek iktidara doğrudan doğruya verilen vergi ile Araplar tarafından bir köylüye temin edilen himayenin Mısır'dakinden daha değerli oluşu sonucunda) ve mevâli'nin Arap Kast'ına kabulünden itibaren artık nabaî menşeli olduğu ispat edilebilecek Müslüman kalmamış bulunduğu iddia edilebilir. Bununla beraber Haçlı seferleri sırasında hâla halkın Müslüman olmadığı yerlerde Aramî dili konuşan oldukça önemli "adalar" görmekteyiz. Bunlar için bu Aramî diyelekleri mukaddes bir dildi; bunlar Marûnîler, Yakubîler, Nestorîler, Mandeîler ve Jahudilerdi ¹⁰⁷. Bu "adalar"ın en batıda olanı Sine yarımadası kıyısındaki at-Tur kasabası idi, burada XII. Yüzyıla kadar aramca konuşulmakta idi ¹⁰⁸. Fakat bunların en önemlileri Kuzey Lübnan'da Anti-Lübnan'da ve Kuzey Irak'da idi. Araplaşmış gayrimüslimler, Müslüman halk arasına dağılmışlardı ve ancak nadir olarak birbirine az çok yakın veya bitişik bölgelerde bulunuyorlardı. Bu durum, Halifeler zamanında Lübnan'a, Antilübnan yamaçlarına ve kuzey Suriye'ye ¹⁰⁹ yayılmış olan Marûnîler için de doğrudur. Bunların Lübnan'ın kuzeyinde toplanmaları ancak II. Fahr ad-Din tarafından Kasravân'ın irsî valiliği rütbesine çıkarılmış olan al-Hazîn ailesinin orada birçok Hristiyan köyleri kurduğu ve bu örneğin diğer derebeği aileleri ve kilise otoriteleri tarafından taklit edildiği XVII. yüzyılda olmuştur ¹¹⁰. Bu toplanma kuzey Lübnan'da Aramî dilinin kaybolmasıyla aynı zamana düşer ve belki de bunun sebebidir. Haçlı seferleri Suriye ve Filistin Hristiyanlarının coğrafî yayılışlarını pek değiştirmede, çünkü bir yandan Avrupalı kolonicilerin büyük bir kısmı köylü değildiler, şehir halkına mensuptular ve teslim andlaşmaları, Müslümanlar tarafından fethedilen şehirlerden bunların boşaltılmasını şart koşuyordu; diğer yandan da Müslümanlar ancak çok nadir olarak yerli Hristiyanlardan intikam alıyorlardı ¹¹¹.

ması sonucunda bu ad aşağı tabaka mensuplarına verilen bir istihza adı olmuşa benzemektedir; halbuki başlangıçta bu sadece bir etnik ad idi. 'Uluc adı çok kere "nabaî" lere verilen bir ad, 'acam de İranlılara verilen bir addı (bk. Abû Yûsuf, s. 29-30, 34); bunun ilk anlamının" ancak güçlükle anlaşılabilir bir dil konuşanlar" olması mümkündür (bk. 'ilge laşon, ibrancada), yani Arab olmyan Sâmililer.

¹⁰⁵ msl. Abû Yûsuf bunu, Müslüman fethi devrinden bahsederken kullanmaktadır yoksa kendi devrinden bahsederken değil (s. 47-48, 212, 256).

¹⁰⁶ Aynı şekilde an-naşrânî eklenmeden al-ķibtî denirse genel olarak bahse konu olan adamın Müslüman Kıptî bir aileden geldiği (bu bilhassa al-Manhal aş-Şâfî'de böyledir, msl. III, Paris yazması 2070, y. 139, s. 2, Sat. 18), al-yahüdî eklenmeden al-isrâ'îli denildiğinde de islâmlaşmış bir Yahudi ailesine mensup olduğu anlaşılırdı (al-żav' al-lâmi', III, s. 180; İbn İyâs, II, s. 288, vsr.). Bununla beraber bazan al-yahüdî adı da islâmlaşmış bir Yahudi anlamına gelmektedir (al-Manhal, I, Paris yazması, 2068, y. 171, s. 1.; İbn İyâs, IV, s. 237; al-Cabartî, III, s. 267, 275, 317). İslâmlaşmış Samaryalılar as-Sâmîrî adını muhafaza ettiler ve Memlûk devrinde bazan islâmlaşmış Kıptiler gibi şehri Müslüman halk arasında özel gruplar teşkil ettiler (bk. al-Żav', VIII, s. 117, Nu. 261).

¹⁰⁷ Al-Mas'ûdî, Kitâb at-tanbîh, s. 79, Sat. 7, de at-Tarcûm (—Targûm dili, İncil aramcaya tercümesi) u Iraklı Yahudîlerin dili olarak zikretmektedir. Şimdi Bağdat ve Irak Yahudîleri arapça konuşmaktadırlar, Kürdistanlıkiler ise hâla Targum dilini kullanmaktadırlar.

¹⁰⁸ Benjamin de Tudela, Asher basımı, I, s. 107, ibranca metin. Bu ozamanlar bir Hristiyan şehri idi (bk. as-Sahâvî, at-Tibr al-masbûk, 1896 basımı, s. 124).

¹⁰⁹ Kitâb at-tanbîh, s. 153, Sat. 14-15.

¹¹⁰ Aş-Şidyâk, s. 85, Sat. 4-5; Mariti, Geschichte Fakkardins, Gotha 1790, s. 14-15 vsr. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru hâla her yıl Suryanî hristiyanlarından oldukça önemli bir miktar Lübnan'a göç etmekteydi (Volney, Voyage en Syrie et en Egypte, 1. bas., II, s. 68). Hâla aramca konuşmakta olan Marunîler bu göç sonunda yokoldular.

¹¹¹ Beyrutlu Hristiyan denizcileri Salâhaddin'in hizmetinde görüyoruz (Abû Şâma, II, s. 161, Sat. 23). Kudüs'ün yerli Hristiyanları oraları terkeden Franklardan çok miktarda toprak satın aldılar: bîn Haldûn, V, s. 311, Sat. 2-3.

c) Arapça konuşan ve eski Arap Kast'ının, mevâlî'nin ve muhtelif devirlerde ve fırsatlarda bir ülkeden öbürüne göçmüş olup kendilerini eski Araplar'ın torunları sayan (veya hiç olmazsa başka bir menşeden geldikleri yolunda hatıraları bulunmayan) Müslümanlar'a gelince, bunlar bu devirden itibaren iki ayrı isimle adlandırılmışlardır. Eyyübî ve Memlûk yazarları bile Arap terimini ancak "Bedevî", 'urban¹¹² yerine kullanırlardı ; yerleşikleri ise avlâd al-'arab veya abnâ'al-'arab (müfredi ibn al-'arab) dılar¹¹³. Bu ikinci terimi araplaşmış hâkim Memlûk (Türk) sınıfının ardgelenlerini ifade etmek için kullanılan evlâd (veya abnâ') an-nâs veya banû al-atrâk (müfredi ibn an-nâs) terimi ile mukayese ederek daha iyi anlayabiliriz. Her iki hâlde de avlâd ve banû terimleri "etnik veya sosyal bir grubun, atalarının doğduğu yerde doğmamış olan, onlardan başka şekilde yaşayan ve halkın diğer unsurlarından pek de öyle tecerrüt etmemiş bulunan ardgelenlerini" ifade eder. Bu görüş, yâni Bedevî hayatının Araplar'a ırklarını ve karakterlerini saf bir hâlde muhafazaya müsaade eden biricik tabii durum olduğu yolundaki görüş, İbn Haldun'u Araplar'ı devamlı bir devlet kurmağa ve teşkilâtlanmış bir medeniyeti geliştirmeğe kabiliyetsiz, göçebe bir kabile gibi tasvire mecbur etti. Abbasî İmparatorluğunun yıkılışından önceki bir yazarın ağzına yakışmayan bir telâkki. Bize öyle geliyor ki, 'Arap ve evlâd al-'arab arasındaki bu ayrım başlangıçta bedevîlerin Arap adıyla anılmak istememelerinden ileri gelmiştir, çünkü Kuran ayetleri onları küçük görüyordu¹¹⁴ ve ayrıca şehirliler vaktiyle üyesi oldukları kabilelerin hatırasını genel olarak muhafaza etmiyorlardı¹¹⁵. Bununla beraber göçebelerin çoğu da derebeyler sınıfına kabul edilmiş aileler etrafında toplanan ve kendilerinin efendilerinin ailesinin geldiği kabileden olduklarını söyleyen karışık bir kütle idi¹¹⁶. Bu kütleler kâh Berber¹¹⁷, Kürt ve Türkmen¹¹⁸ göçebelerin araplaşması ve köylülerin gö-

¹¹² Her bedevî kabilesinin adının başına 'arab kelimesini koymak adeti bu zamanda başlamıştır (bk. msl. Havâdiş, s. 653-654, 692).

¹¹³ Nucûm, V, s. 367 ; VI, s. 794, Sat. 1 ; al-Manhal, IV (Paris yazması 2071), y. 3, s. 1, vsr. Bundan yapılan sıfat 'arabîdir (İbn İyâs Memlûk sultanlarının fizyonomisini tasvir ederken bazan bunlardan birisinin 'arabiyü l-vachî olduğunu yâni yüzünün yerli halkın yüzüne benzediğini söylemektedir). Osmanlı fethinden sonra bu terimin gelişmesi hakkında bk. al-İshâkî, aḥbâr al-duval, 1315 h. basımı, s. 139, Sat. 12 ; al-Cabartî, I, s. 398, Sat. 14.

¹¹⁴ a'rab terimini kullanan biricik Memlûk yazarı, Mısır bedevîlerinin düşmanı olan İbn Tagrî Birdî'dir (bk. Havâdiş, s. 653-654, 692).

¹¹⁵ Mısır'da avlâd al-'arab adının başlangıçta yalnız şehirliler için kullanılmış olması muhtemeldir. Köylerdeki halk Hiṭat, I, s. 85, Sat. 37'de üç kısma ayrılmıştır : bedevî çiftçiler ('arab), Kıptiler (Hristiyan ve islâmlaşmış), "diğerleri" (yabancı kolonlar). Bu metinde kullanılmış olan "nâhiya" terimi genel olarak büyük bir köyü, etrafındaki meskûn yerler ve ekilebilir topraklarla birlikte içine alan bir kadastro birliği anlamına gelmektedir (İbn al-Ci'ân'ın at-Tuḥfa as-Saniya'sı bu birliklerin bir sicil defteridir ; bk. Şubḥ, XIII, s. 156, Sat. 8'e de).

¹¹⁶ Sina gölündeki Sa'laba kabilesi eski Hindif, Ḳays vsr. kabilelerinden gelme olup bununla beraber al-Yaman koluna mensup bulunan klanları içine almaktaydı, çünkü bunun en belli başlı ailesi kendisinin Ṭay' kabilesinden geldiğini söylemekteydi. Suriye ve Filistin'in hemen hemen bütün Bedevîleri de Ṭay' kabilesine bağlı bulunan Nûr ad-Dîn bin Zengi'nin çağdaşlarından Rabî'a adlı birinden gelen üç ailenin (al-Fazl, al-Murrâ, al-'Alî) tâbileri veya müttelikleri olduklarından bu kola mensup-tular. Bk. Şubḥ, IV, s. 203-215.

¹¹⁷ René Basset'nin İslâm Ansiklopedisinde Huvâra Berber kabilesi hakkında ilgi çeker makalesine ek olarak denilebilir ki, Yukarı Mısır'daki büyük bedevî kabilesi Havâra (yahut Havvâra) bu Huvâra kabilesinin doğudaki islâmlaşmış kolundan başka bir şey değildi. Memlûk devrinin başlangıcında onu biz hâla al-Buḥayra'da görmekteyiz, fakat XVI. yüzyılda o Yukarı Mısır'a geçti ve yavaş yavaş bu ülkenin eski bedevî çiftçilerini temessül etti (bk. msl. Şubḥ, IV, s. 67-72 ; Nucûm'un indeksi, V-VII ; al-Cabartî, I, s. 260, Sat. 26-27 ; s. 342-345).

¹¹⁸ Msl. Memlûk devri Filistininde Türkmen kabileleri (ki Selçuklular zamanından beri oralara gelmişlerdi), Kürd kabileleri (1258'den itibaren gelmişlerdir) ve Moğol kabilelerinin (1296'da gelmişlerdir) onbinlerce üyesi vardı (bk. az-Zahirî, s. 105 ; Şubḥ, IV, s. 139 ; XII, s. 218 ; Sulûk, I, I, s. 79,

çebe ve yarı göçebe ¹¹⁹ hayata geçmeleri sonucunda büyüyordu, kâh da onların üyelerinin yerleşik hayata geçmeleri sonunda küçülüyordu ¹²⁰. Evlâd al-'arab'ın sayısı ise islâmlaşmış ve araplaşmış (Kıptî Müslüman, Samaryalı Müslüman, Yahudî Müslüman, avlâd an-nâs vsr.) muhtelif grupların git gide bu topluma alınmasıyla daima büyüyordu; öyleki şimdi bu isim arapça konuşup da bedevî olmayanlara verilen mutad isimdir.

Haçlı seferlerinden beri Arap ülkeleri çok kere yabancı efendilerin (Memlûk, Moğol, Türk) hâkimiyeti altında kalmışsa da arapça Müslüman dinî idarenin ve mahallî sivil (malî hariç) idarenin dili olmakta devam ettiğinden ve hususiyle bu devrin başlangıcında ekonomik ve kültürel bakımlardan en gelişmiş bölgeler arapça konuştuklarından Arap dilinin sahası gittikçe genişlemiştir. Aşağı Mısır, Mısır'ın merkezini, limanlarını, Suriye-Filistin ve Mağrib'i Mısır'a bağlayan kervan yollarını ve Mısır ticaretinin ve endüstrisinin büyük kısmını ihtiva ediyordu. Para münasebetleri orada Yukarı Mısır'dakinden daha çok gelişmişti ; Aşağı Mısır'ın ziraî hasılatının büyük bir kısmı Kahire'de yoğaltılıyordu. Yukarı Mısır'ın bir köylüsü için arapça bilmek iktisadî bir zaruret idi ; ayrıca bu onun için diğer köylülere şehir hayatından bazı şeyler bildiğini ve şehirden gelenlerle konuşabildiğini göstermek bakımından da bir iftihar vesilesi idi. Bir Lübnan yahut Antilübnan dağlısı da aynı durumda idi. Böylece XVII. yüzyılda kıptice ve Lübnan aramcası, konuşulan dil olmaktan çıktılar, Antilübnan aramcası ise ancak küçük Ma'lülâ bölgesinde yaşadı.

Abbasîler Kast duygusunun yerine, Arap kabilelerinin mevâlî'sini ve Müslüman Müttefiklerini bu kabilelerin içine sokarak yavaş yavaş millî bir his geçirmek istediler. Bu gelişme yabancı hâkimiyeti ile inkîtaa uğradı. Bu hâkimiyet zamanında arapça konuşan halkın gittikçe çoğalan bir kısmı kendisini eski Arap kast'ının torunları olarak görmediği gibi Müslüman da olmıyan insanlardan müteşekkildi. Böylece yabancı hâkimiyetine karşı hareketler genel olarak bu halkın ancak bir grubunda taraftar bulabiliyordu ¹²¹. Yalnız XVIII. Yüzyılın sonuna doğru Fransız tesiriyle dil ve vatan birliğine dayanan milliyet fikri Mısır ve Lübnan'da görüldü ¹²².

Sonuç : Araplaşma, müstevliler tarafından eski milletlerin mülklerinin ellerinden alınması yahut bunlar tarafından yokedilmesinden değil bunların birleştirilmesi ve karşılıklı olarak temessül edilmesinden doğmuştur. VII. ve VIII. yüzyılda Arap Kast'ı (Arabistan'dan başka) her yerde halkın içinde bir azınlık teşkil ediyordu. Hem de bu her yerde aynı şekilde küçük bir azınlıktı ; bundan ötürüdür ki, bu birleştirmenin olu-şunda bu azınlığın oynadığı rol, bulunduğu yerin halkına nispetle mevcut olan önemini çok aşmıştır.

80, 83 ; I, II, s. 51 ; at-Ta'rif, s. 111 ; Zettersteen, s. 38-39, 58). Bunlardan bugün arta kalan Yukarı Galile'deki bedevî 'Arab al-Akrâd (1922'de 437 kişi) ve Batı Samarya'daki Arab al-Turkumân (1922'de 1.037 kişi) kabileleridir.

¹¹⁹ Volney, I, s. 349-350. "Nargis", Some Bedawin of Palestine (The Moslem World, 1930).

¹²⁰ Volney, I, s. 349-350, 358 A. J. Rustum, Materials for a corpus of Arabic Documents relating to the History of Syria under Mehemet Ali Pacha, III, IV, s. at. 11-13 (Nu. 283).

¹²¹ Msl. Aybek, Kutuz ve Barsbay zamanlarında Yukarı Mısır'da Şerif Hışn ad-Dîn bin Sa'lab'in ihtilâlcî hareketi bir bedevî hareketi idi ; Barçuk zamanında Memlûk hakimiyetinin yerine Kureyş kabilesinden gelme kralların hakimiyetini geçirmek isteyen parti Müslüman avlâd al-'arab'dan müteşekkildi (al-žavl', II, Nu. 297, s. 96-98) ; 848 hicride kendisini Sufyâni olarak ilân etmiş olan Muḥammad al-Furyâni (Mağrib'de doğmuştur) taraftarlarını Samarya köylüleri arasından toplamıştı (al-Žavl', VII, s. 70, Sat. 13-15) ; "Fellah'ın oğlu" al-Muşa'sa Surye ve Irak köylü ve bedevîlerini başına toplamıştı. V.Minorsky İslâm Ansiklopedisinde Musha'sha' maddesini yazarken bu Mahdî hakkındaki Memlûk kaynaklarını ve bundan ötürü de onun Suriye ile irtibatını bilmiyordu (bk. R. E. İ., 1934. s. 255-256'daki notlarımıza).

¹²² Başlangıçta Lübnan'da "Dürzü milleti" teriminin kullanıldığını görüyoruz. Ancak Şihâb ailesinden emirler zamanında buraya resmen Cabal ad-Drüz adı verildiğinden o zamanlar buradaki yerli Hristiyanlara da "Dürzü" denilmekteydi (al-Cabartî, IV, s. 151, Sat. 12). Napoléon 20 Mart 1799'da Emir Beşir'e şöyle yazmıştı : "Niyetim Dürzü milletini bağımsızlığına kavuşturmak ve ona Barut limanı ile birlikte diğer bazı şehirleri vermektir".